

VATAI LÁSZLÓ

ÖNÉLETRAJZI ÍRÁSOK

GYANÚTLANUL
— ÉLETEM ELSŐ TÍZ ÉVE —

AZ 1947-ES SORSDÖNTŐ ÉVRŐL
— BÖRTÖNÉLMÉNYEIM ALAPJÁN —

Mikes International
Hága, Hollandia

2006.

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A könyv a következő Internet-címről tölthető le: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, a következő címen iratkozhat fel:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományából tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The book can be downloaded from the following Internet-address: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

If you wish to subscribe to the email mailing list, you can do it by sending an email to the following address:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

ISSN 1570-0070

ISBN-10: 90-8501-099-3

NUR 731

ISBN-13: 978-90-8501-099-9

**© Copyright Vatai László örökösei — Mikes International; i.e. Heirs of László Vatai
All Rights Reserved**

A KIADÓ ELŐSZAVA

ÖNÉLETRAJZI ÍRÁSOK címmel újabb kötetet folytatjuk Vatai László — a *Kolozsvári Filozófiai Iskolához* tartozó filozófus és teológus — életművének elektronikus kiadását. Ebben két önéletrajzi írást vettünk fel, amelyek a CONFESSIO című lapban jelentek meg az 1990-es években.

Jelen kötet technikai előállításában közreműködött Góczán Andrea, az Országos Széchényi Könyvtár Magyar Elektronikus Könyvtár munkatársa. Ezért itt hálás köszönetet mondunk.

A Bibliotheca Mikes International könyvkiadásunk keretében az alábbi kötetek jelentek meg eddig a filozófiai sorozatban:

- **Al-Ghazálj Abú-Hámid Mohammed:** A tévelygésből kivezető út
- **Böhm Károly:** Az Ember és Világa I. ~ Dialektika vagy alapphilosophia ~
- **Böhm Károly:** Az Ember és Világa II. ~ A szellem élete ~
- **Böhm Károly:** Az Ember és Világa III. ~ Axiologia vagy értékktan ~
- **Böhm Károly:** Az Ember és Világa IV. ~ A logikai érték tana ~
- **Brandenstein Béla Emlékkönyv** (szerk. Veres Ildikó)
- **Kajlós (Keller) Imre** (szerk.): Dr. Böhm Károly élete és munkássága I-II-III.
- **Kibédi Varga Sándor:** A magyarságismeret alapfogalmai – The Hungarians – Les Hongrois – Das Wesen des Ungartums – La esencia del pueblo húngaro.
- **Kibédi Varga Sándor:** A szellem hatalma
- **Kibédi Varga Sándor:** A transcendentalis deductio Kantnál ~ Bevezetés Kant philosophiájába ~
- **Kibédi Varga Sándor:** Henrik Rickert filozófiája ~ A modern értékfilozófia alapvetése ~
- **Kibédi Varga Sándor:** Rendszeres filozófia
- **Kibédi Varga Sándor:** Valóság és érték ~ Az ismeretelmélet és értékelmélet alapproblémája ~
- **Mariska Zoltán:** A filozófia nevében
- **Málnási Bartók György:** A görög filozófia története ~ Az indiai és a kínai filozófia rövid vázlatával ~
- **Málnási Bartók György:** A középkori és újkori filozófia története
- **Málnási Bartók György:** A filozófia lényege ~ Bevezetés a filozófiába ~
- **Málnási Bartók György:** Az erkölcsi értékeszme történeti és kritikai tárgyalása ~ Az erkölcsi értékeszme története ~
- **Málnási Bartók György:** Az erkölcsi érték philosophiája
- **Málnási Bartók György:** Böhm Károly
- **Málnási Bartók György:** Akadémiai értekezések: ~ A „Rendszer” filozófiai vizsgálata – Az „Eszme” filozófiai vizsgálata – A „Szellem” filozófiai vizsgálata – A metafizika útja s céljai – A lét bölcseleti problémája – Ösztön, tudat, öntudat ~
- **Málnási Bartók György:** Ember és élet ~ A bölcseleti antropologia alapvonalai ~
- **Málnási Bartók György:** Faj. Nép. Nemzet.
- **Málnási Bartók György:** Die Philosophie Karl Böhms
- **Málnási Bartók György:** Kant
- **Málnási Bartók György:** Kant etikája és a német idealizmus erkölcsbölcselete
- **Segesváry Viktor:** Existence and Transcendence ~ An Anti-Faustian Essay in Philosophical Anthropology ~
- **Vatai László:** Átszínezett térkép ~ magyar változatok az újkorban ~

- **Vatai László:** Dosztojevszkij ~ A szubjektív életérzés filozófiája ~
- **Vatai László:** Az Isten szörnyetege ~ Ady lírája ~
- **Vatai László:** Társadalombölcseleti tanulmányok ~ 1. A szociális filozófia alapjai Böhm Károly tanában; 2. Az egyéniség élete; 3. A Független Kisgazdapárt társadalombölcselete; 4. Harc az új világképért ~
- **Veres Ildikó:** A Kolozsvári Iskola I.
- **Tonk Márton:** Idealizmus és egzisztenciafilozófia Tavaszy Sándor gondolkodásában

Hága (Hollandia), 2006. december 5.

MIKES INTERNATIONAL

PUBLISHER'S PREFACE

With this volume we continue to publish electronically the oeuvre of László Vatai — who as a philosopher and theologian belonged to the *Kolozsvár School of Philosophy*. Present volume is entitled *AUTOBIOGRAPHICAL WRITINGS* and contains two pieces or work that were published in the periodical *CONFESSIO* in the 1990s.

Andrea Góczán, coworker of the National Széchényi Library's Hungarian Electronic Library (Budapest, Hungary), contributed to the production of the electronic version of this book. We wish to express our deepest gratitude to her.

Other works within our philosophy section include:

- **AL-GHAZALI, Abu-Hamid Mohammed:** DELIVERANCE FROM ERROR (Translated from Arabic into Hungarian by: NÉMETH, Pál)
- **BÖHM, Károly:** MAN AND HIS WORLD ~ Part I. : Dialectics or Basic Philosophy ~ (in Hungarian)
- **BÖHM, Károly:** MAN AND HIS WORLD ~ Part II. : Life of the Spirit ~ (in Hungarian)
- **BÖHM, Károly:** MAN AND HIS WORLD ~ Part III. : Axiology or Value Theory ~ (in Hungarian)
- **BÖHM, Károly:** MAN AND HIS WORLD ~ Part IV. : Theory of the Logical Value ~ (in Hungarian)
- **VERES, Ildikó (Ed.):** BÉLA BRANDENSTEIN MEMORIAL (in Hungarian)
- **KAJLÓS (KELLER), Imre (Ed.):** LIFE AND WORK OF DR. KÁROLY BÖHM I-II-III. (in Hungarian)
- **KIBÉDI VARGA, Sándor:** A MAGYARSÁGISMERET ALAPFOGALMAI ~ THE HUNGARIANS ~ LES HONGROIS ~ DAS WESEN DES UNGARTUMS ~ LA ESENCIA DEL PUEBLO HÚNGARO (in Hungarian, English, French, German and Spanish)
- **KIBÉDI VARGA, Sándor:** POWER OF THE SPIRIT (in Hungarian)
- **KIBÉDI VARGA, Sándor:** KANT'S TRANSCENDENTAL DEDUCTION ~ Introduction into Kant's Philosophy ~ (in Hungarian with summary in German)
- **KIBÉDI VARGA, Sándor:** HEINRICH RICKERT'S PHILOSOPHY ~ Foundation of the Modern Value Philosophy ~ (in Hungarian)
- **KIBÉDI VARGA, Sándor:** SYSTEMATIC PHILOSOPHY (in Hungarian)
- **KIBÉDI VARGA, Sándor:** REALITY AND VALUE ~ The fundamental issue of epistemology and axiology ~ (in Hungarian)
- **MARISKA, Zoltán:** IN THE NAME OF PHILOSOPHY (in Hungarian)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** HISTORY OF PHILOSOPHY I.: THE HISTORY OF THE GREEK PHILOSOPHY ~ With a Brief Introduction into the Hindi and Chinese Philosophy ~ (in Hungarian)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** HISTORY OF PHILOSOPHY II.: THE HISTORY OF PHILOSOPHY OF THE MIDDLE AGES AND MODERN TIMES (in Hungarian)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** THE ESSENCE OF PHILOSOPHY ~ An Introduction into Philosophy - (in Hungarian)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** CRITICAL HISTORY OF THE IDEA OF THE MORAL VALUE (in Hungarian with German summary)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** THE PHILOSOPHY OF THE MORAL VALUE (in Hungarian)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** KÁROLY BÖHM (in Hungarian)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** ACADEMIC TREATISES (in Hungarian with summaries in German and English)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** MAN AND LIFE ~ Fundamentals of Philosophical Anthropology ~ (in Hungarian)

- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** RACE. PEOPLE. NATION (in Hungarian)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** THE PHILOSOPHY OF KÁROLY BÖHM (in German)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** KANT (in Hungarian)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** KANT'S ETHICS AND THE MORAL PHILOSOPHY OF THE GERMAN IDEALISM (in Hungarian)
- **SEGESVÁRY, Viktor:** EXISTENCE AND TRANSCENDENCE ~ An Anti-Faustian Essay in Philosophical Anthropology ~ (in English)
- **VATAI, László:** REPAINTED MAP ~ Hungarian Variations in Modern Times ~ (in Hungarian)
- **VATAI, László:** DOSTOEVSKY ~ The Philosophy of Subjective Awareness of Life ~ (in Hungarian)
- **VATAI, László:** GOD'S BEAST ~ Ady's Lyre ~ (in Hungarian)
- **VATAI, László:** ESSAYS ON SOCIAL PHILOSOPHY (in Hungarian)
- **VERES, Ildikó:** THE KOLOZSVÁR SCHOOL OF PHILOSOPHY I. (in Hungarian)
- **TONK, Márton:** IDEALISM AND EXISTENTIALISM IN SÁNDOR TAVASZY'S THINKING (in Hungarian)

The Hague (Holland), December 5, 2006

MIKES INTERNATIONAL

VATAI LÁSZLÓ

(1914-1993)

Vatai László (Poroszló, Heves vm., 1914. júl. 18. — Toronto, 1993. aug. 3.). református lelkész, filozófus, irodalomtörténész. A Sárospataki Református Theológián végez 1936-ban, majd a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen Bartók György tanítványaként filozófiai doktorátust szerez 1942-ben. 1936 és 1940 között a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség főtitkára. 1943-ban az irodalom filozófiája tárgykörben egyetemi magántanár lesz Debrecenben. 1942 és 1947 között budapesti egyetemi lelkész. 1944-ben, az ország német megszállása után részt vesz az ellenállási mozgalomban. 1945 és 1947 között kiscsardapárti programmal nemzetgyűlési képviselő, valamint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztályvezetője. 1946 végén a kommunista hatóságok belekeverik az ún. összeesküvés perbe. 1947 végén elmenekül Magyarországról. Svájci és angliai tartózkodás után 1951-ben az Egyesült Államokban telepedik le. Hosszú ideig az Egyesült Államokban (Buffalo, Detroit), illetve Kanadában (Windsor, Toronto) református lelkész. 1951 és 1976 között a Szabad Európa Rádió külső munkatársa; a rádió protestáns egyházi műsoraiban ígét hirdet. 1951 és 1956 között az Új Magyar Út főmunkatársa. Tanulmányai, esszéi, cikkei rangos nyugati magyar lapokban jelentek meg. Számos könyv szerzője.

Tartalom

<i>A Kiadó előszava</i>	<i>III</i>
<i>Publisher's preface</i>	<i>V</i>
GYANÚTLANUL	
— <i>Életem első tíz éve</i> —.....	<i>1</i>
AZ 1947-ES SORSDÖNTŐ ÉVRŐL	
— <i>börtönélményeim alapján</i> —.....	<i>27</i>

GYANÚTLANUL

— Életem első tíz éve —

Megjelent három részben:

- I. rész a *Confessio* 1995/2. számában. 37-47. l.
- II. rész a *Confessio* 1995/3. számában. 43-57. l.
- III. rész a *Confessio* 1996/1. számában. 55-64. l.

Vatai László református lelkész, filozófus, irodalomtörténész (1914-1993) e sorok írójának — 1991 tavaszán torontói látogatása során tett — kérésére vállalkozott arra, hogy megírja önéletrajzát. A vállalkozás első része, „Életem első tíz éve” 1992-ben elkészült és a „Gyanútlanul” címet adta neki a szerző, terjedelme 91 gépelt oldal. Sajnos, a folytatására már nem került sor, mert Vatai Lászlót 1993. augusztus 3-án hazaszólitotta a Mindenható. Isten azonban adott neki még annyi erőt, hogy legfontosabbnak tartott írásait kötetbe gyűjtse és átadja nekem. Ennek a gépiratos kötetnek az életrajzi rész címét, a „Gyanútlanul”-t (Tanulmányok, esszék) adta. A 321 oldalas mű egyes darabjai hazai folyóiratokban, lapokban jelentek meg, de a többi még — részben vagy egészében — publikálatlan. Mivel a kötet kiadása anyagi nehézségek miatt talán még évekig várat magára, ezért megismertetem az Olvasókkal a tartalomjegyzéket: Az evangéliumi szabadság (Ravasz László életművének utolsó harmada), Gyanútlanul (életrajz), Beszélgetések Nagy Ferencsel, a Kisgazdapárt társadalombölcseletéről (részben megjelent az „Átszínezett térkép” c. kötetében, 137-167. l.; a közeljövőben Csicsery-Rónay István jelentet meg belőle újabb részletet). Az 1947-es sorsdöntő évről — börtönélményeim alapján (megjelent a Confessio 1992/1. számában, 36-55. l.), Prága a központ (A Keresztyén Békekonferenciáról), A mai látóhatár (Reformátusok Lapja 1993. 24-27. számok), Új mítosz a magyar irodalomban. Tanulmány Szabó Magda két regényéről (Confessio 1991/3. sz. 68-79), A filozófiák harca. Umberto Eco regénye: A rózsza neve (Protestáns Szemle 1992. 2. szám).

Tenke Sándor

[Az első rész előtt szereplő magyarázó szöveg. — Mikes International Szerk.]

1917

A kisiú szeme most nyílt rá először a világra. Eddig csak közeli dolgokat látott, csak a pillanatok múló benyomásait, egy-egy arc, különböző színű hangok, édes vagy undorító ízek töltötték be az életét. Az ágya kellemesen puha volt, és sokáig szerette forgatni a kezébe került dolgokat. De minden pillanat egymástól függetlenül zajlott le, érzékelésében nem állt még egységbe a világ. Sok minden ismerős volt már, de álomtól álomig ezer önálló kép kergette egymást, s néhány méteren túl a szoba is beleveszett a távolságba.

Most nagynénje háza gypszél felé eső vályogpadkáján ül, a feketére mázolt agyag alkalmazhatóság negyed környi domborulatával éppen méreteire szabott. Hátát a falhoz érinti, lába leér a földre. Két éves múlt néhány hónappal, de a tekintete többnek mutatja, valami felnőtt okosság bujkál benne, bár szétömlő ártatlansága és melegsége tompítja a meglepő hatást. Mintha nemcsak ő nézne, hanem ősök hosszú tapasztalata bújna meg a tekintetében, semmi módon nem állati, hanem történelemtől formált a pillantása. Ennek a szemnek az ősei maguk módján gyúrták az eseményeket, s alaposan belekóstoltak a szabad és tiltott dolgokba. Bronzba és barnába hajló szőszke feje cáfolja az érett szemeket. Nem finoman rafinált az arca, inkább a töretlen tisztaság és jóság előképe és valósága, valami túlvilági szépség sugárzik a még szabálytalan vonásokról. Piszte orra magas homlok alatt húzódik meg, álla még fejletlen, arca csak sejteti csontjainak a normálisnál egy árnyalattal satnyább voltát. Hozzáértő szem rögtön megállapítja: ilyen arccal nem szabad az életnek nekiindulni. Mintha a jövő évtizedek szenvedése ülne a fekete vályogpadkán.

Szeme csodálkozva nézi a kibomlott világot. Most látja először átfogóan az egészet. A ház mellett szabálytalan poros utat törtek a gypszélen távolságot rövidítő szekerek. Odébb már zöldebb a világ. A szobák és az udvar lépten-nyomon megtört kicsisége helyett a gypszél az égig húzódik; kitérül előtte a határtalan. Ha egy-egy tanyaház meg is töri valahol, csak vakondtúrásnak látszik, s fölfelé nézve iszonytató a végtelen szürkés kékség. Viszolyogva nyomja hátát a ház falának, szemében reng a végtelen. Finom por s a gypszél sokfajta dudvájának fanyar szaga úszik a levegőben. Idegen, félelmetes és borzasztóan szép a világ. Valahol a túlsó végén kék hegyek nőnek az égbe. A Mátra kényelmesen és könnyedén emeli a hátát, az esti fény egészen plasztikussá teszi a máskor csak alig sejtethető vonalakat és tömeget, s lezárja vele a látóhatárt.

Pillanatokra teremtés előtti csend önti el a tájat. A kisiú megsemmisülten tapad a padkán. A Mátra fölött lassan bíborba borul a világ, távoli tömény felhő mögül hatalmas sarló mutatja az élet. Kényelmes gyorsasággal kibukik a vörösben izzó korong, belevesz a látható égnek szinte a fele. A kisiú felvillanó eszméletében a teremtés csodája ismétlődik, nem érti a világot, de minden idegszála izzik a hanyatló napban. Felszívja a csoda: a világ parányi kicsiny és végtelen nagy; öntudata létrejön és szétpattan a mindenségben. Emberré lett és felolvadt a kozmosz mítoszában. Szívében most születik az Isten, s ő borzongva néz a világnál nagyobb valóság szemébe.

Lassan eltűnik a tűzijáték a Mátra mögött, ereszkedő sötétség megnyugtatóan és félelmesen fekszik rá a tájra. Révület és félelem ül a kisiú szemében. Nem ért semmit, de először érezte, hogy történt vele valami. Élete öntudatosnak mondható első lépéseként a lenyugvó nappal találkozott a Tisza menti faluban. A végtelen alföldi síkságon egyszerre kezdődik az élet és megy le a nap. Így indult el, és vele együtt millió magyar. Van-e feloldása ennek az ellentétnek, különösen ha testében is hordozza minden mozzanatát, s lelke szerkezete végig ennek az estének a csodájára rezdül? Történelmi okosság és parányi zsenialitás fordíthat-e a sorsán? Vagy a megsejtett misztikában magáévá teszi az Isten?

A sötétség lassan elborít mindent, poros langyosság helyett éles tiszta levegő lúdbőrzi a karját. Ott ül mozdulatlanul, s lassú koppanással keménytestű bogarak esnek le a nádtetőről. Szívét összeszorítja a fáradtság és a félelem. Gyenge nyikkanással mozdul a kiskapu, s nagynénje, egy szabálytalan arcú és sötét tónusú asszony a karjára veszi. Meleg berliner kendőt borít rá. Csókjában mérhetetlen szeretet és jóság burkolja bele eddig ismert világába. Befelé menet még a karjában elalszik.

Másnap reggel zakatolva vitte a vonat szüleihez Zólyomba a hegyek közé.

1991

Feri fiam most járt először Magyarországon, már mint egyetemi tanár érett fejvel nézett szét otthon. Kereste a történelmi és kulturális múltját, s találkozni szeretett volna a valamelyik oldalról még mutatkozó rokonokkal. Meglepett a tájékozódása, mert fiatalabb korában nem érdekelte életének semmifajta háttere sem. Persze, múltak az évek, s lévén a Los Angeles-i egyetemen történetprofesszor, szükségképp jutott el saját léte történetének a kutatásához. Illetve, még csak érdeklődött, semmilyen nyomozást nem végzett sem személyi, sem tudományos formában. De szívrohamaimból való felépülésem után örömmel hallgatta rokonságunk életének egy-egy múltbeli epizódját. Poroszlóról, szülőfalumról beszéltem neki, a házról, ahol felnőttem, s életem legrégebb emlékeiről. Ez is felkeltette érdeklődését családjunk múltja iránt. A magyar történelem már régóta izgatta, nagy vonásaiban ismerte is, különösen ahol valamilyen kiágazása volt saját szakja, a görög-római történelem felé. Még előbb, torontói óraadó tanár korában, gyakran a középkorról prelegált, ott már közelebbi kapcsolatba került a magyar nép múltjával. Kultúránkban pedig — akarva-akaratlan — sokat kapott tőlem, lévén magam is annak a kutatója és értője. Most elment szétnézni Magyarországra, s ott jött rá: jó volna ismerkedni a még feltalálható rokonsággal, beleágyazni saját életét ebbe a közösségbe.

Könyveimből elég sokat megtudhat népünk történetéből, izlelheti kultúráját, legalábbis egyfajta szemléletmóddal, ahogy én láttam, átéltem, értelmeztem a múltat és a jelent. Az egésznek egy szeletét kapja tőlem, de meg vagyok győződve, hogy fontos, igaz és jó látószögből való vetületét. Ha különösnek látszik ez az optika, nem az én hibám, hanem a sokfajta érdek és hamisítás okozza népünk szemléletével kapcsolatban. Erről majd ő alkot véleményt magának, lévén históriaszakos professzor.

Családunkról is írok, ahogy gyermekkoromban benne éltem, s mi módon formálta ki sorsomat. Bevezetőül megrajzolom évszázados hátterét. Feri szempontjából ez rendkívül fontos, sok mindent megmagyaráz, megértet gyermekkorából, és felfedi a belőlem sugárzó erőknek, tévedéseknek, mindenfajta hatásnak a titkát. Nem mintha az ember csak az ősök génjeit vinné tovább; s ki tudja, milyen gének hullottak ki a rostán, s mik őrződtek meg a számára. Az átöröklés mellett a környezeti hatások is formálnak minden embert, természetesen őt is: milyen millióben nőtt fel Magyarországtól sok ezer kilométerre a világ túlsó felén, Amerikában. De fontos látni a történelmi hátterét is és a gének láncolatát. Amerikaiává vált, de beszél magyarul is, akarva-akaratlan erős kötődést érez népünkhöz.

Pedig nem is tudja, hogy én a teljes magyarság képletét hordoztam magamban, olyan módon, mint kevesen mások. Évszázadokra visszanyúló történelmet: megkötő erőt és sajátos magatartást Közép-Európa népei és egyedei közt. Társadalmi szövödményt is úri háttértől a parasztproletárokig. Ennek kapcsán a szellem ragyogása és hitvalló ősök fonódtak össze a mindennapok szürkéségében élőkkel.

Nem szándékozom rendszeres, oknyomozó történelmet írni, csak belém rögződött pillanatnyi felvillanásokat mondok el, hátha ezek is egységes képpé állnak össze, és sok mindent megértetnek a fiammal.

Történelmi háttér A Vataiak

A Vataiaknak nincs történelmi múltja, legalábbis írásban rögzített nincs. Persze, minden családnak van története, ami meghatározza a jövő nemzedékek életét és sorsát. Sok mindent elárul egy-egy anyakönyvi bejegyzés és a szájhagyomány. Nem tudjuk, hogy a Vatai család mióta él Poroszlón. 1712-ben leégett a református templom és a parókia, benne pusztultak az egyházi feljegyzések, anyakönyvek. A tűzvész után új matrikulát fektettek fel; ebben már 1712-ben szerepel egy Vatai, s ennek az utódai töretlenül Poroszlón éltek egészen az én születési bejegyzésemig. Valószínűen előtte is századokon át. Ha a török száztvenéves pusztítása — ami rettenetes volt azon a tájon — többször is megszakította a falu életét, a legelső enyhültebb pillanatban a szétszórta nép visszaköltözött a lakóhelyére, már amennyi megmaradt belőlük. Hátrahagyott feljegyzések szerint a település eredeti lakossága besenyő volt. Még Szent István leverte és szétszórta ennek a népnek hazánkban élő részét; maradványait pedig felhasználta királyi rendbiztosító katonaságnak. Valószínűen így került közel a Tiszához a keleti részek ellenőrzésére néhány besenyő település: egymás közelében Poroszló, Besenyőtelek és valószínűleg Átány. Örítették a füredi átkelőhelyet. Azt már nem lehet tudni, hogy ebből az ősi lakosságból a századok folyamán mennyi maradt meg a falu alkotórészeként. Biztosnak látszik, hogy a dél-borsodi magyarság erősebb összetevője lett a kialakult etnikumnak, ráadásul évszázadokon át állandó volt az új elemek beszivárgása. Ezt azon is lemérhetjük, hogy a falu lakossága az

1700-as években még tiszta református, ma viszont már feles a római katolikusokkal. S nem áttérések alakították így, hanem a bevándorlások. Én — mindenesetre — gyerekkoromban még láttam a lóúszatóban meztelenül csutakoló és buktató besenyő-török típusú legényeket. Hatalmas, domború mellkas, alatta a has helyén mély horpasz, szinte elülről lehetett tapintani a hátgerincüket. Mint a csikaszkznál. A széles vállak felett török típusú fej. Mintha a X. századból léptek volna elő, hogy fürdessék a lovaikat. A falu többsége viszont, bár török testalkatú volt, de európai típus.

Közülük kerültek ki a Vataiak. Hol vették a nevüket? Ma már megállapíthatatlan. Ők büszkén hivatkoztak Vata úrra, a Szent István utáni pogány lázadót tekintették ősüknek, aki ugyan inkább volt az első magyar szabadsághős, mint pogány felkelő. Igyekezett megállítani a keresztyénség égisze alatt folyó német előretörést és beolvasztási kísérletet. Persze, sikertelenül. Vazul fiai szerencsésebb kézzel nyúltak ehhez a problémához, s megfelelő mederbe terelték az ügyet, legalábbis az első századokra. Vata tiszavidéki úr volt, de Borsodban is voltak birtokai. Ott egy falu most is őrzi nevét, talán Szent István telepítette őket oda, talán eredeti szálláshelyük volt, s közülük származtak a poroszlói Vataiak. A község neve Vata és nem Vatta, mint az utolsó száz évben helytelenül írták. Semmi köze sincs valamilyen ipari növényhez, hanem a Vata, Bata, Batu névcsaládba tartozik. Valamilyen formában ma is sok helyen megtalálható Euráziában.

Hozzáértő és érzékeny ember számára a falu és a környéke mitikus hangulatot áraszt. Kézzelfogható valóságán túl titkok lappangtak benne, az Árpád-féle honfoglalás előtti legendák. Földvárnak nevezett avarvár maradványa ülepedett meg a Felvég szélén, s nem messze húzódott vagy ötven kilométeren át a Csörsz árka, egy nép mítoszba vesző erőfeszítése a természet fölötti uralomért, vagy történelmi hivalkodás. A Tiszának ezen a táján, a legrégebbi kezdet óta mindig magyarfajta népek laktak — sugallják a jelek —, néha mintha elpusztultak volna, míg egy újabb honfoglalási hullám vitte tovább a sorsukat. Tudva-tudattalan sejtjeiben hordozta a nép ezt a történelem alatti történelmet, s adta tovább korszakokon át. Engem is sokszor átjárt ez a mítosz vagy legenda, gyerekkoromban átítatta minden idegszálamat.

A poroszlói Vataiak szegény emberek voltak, jobbágyok a nemesi világban, s két kézzel dolgozó parasztok 1848 után. Nem voltak megkötött helóták a régi világban sem, szabad jobbágyokként élték az életüket, nem tartoztak valamelyik földesúr robotosai közé. Alkalomadtán kis vállalkozásokkal lendítettek a sorsukon, vagy a századforduló körül állami szolgálatba léptek, sok vasutas került ki közülük. A családi hagyomány szerint a dédapám, akit én már nem ismertem, nagy erejű s nagy indulatú ember volt. Élt a környéken egy jókötésű zsidó kocsmáros, aki alkalomadtán fél kézzel hajigálta ki az ivóból a garázda legényeket. Dédapám ezt a hatalmas erejű embert is megverte egyszer. Nehezen kerülte el a börtönt is: mert a saját fiát agyonvágta a vasvillával. Takaráskor fenn állt egy rakott szekér tetején, leszólt a magasból, utasította valamire, s az visszafeleselt; a következő pillanatban lendült dédapám kezében a villa, s a fia holtan rogyott össze. Valahogy kimagyarázták az ügyet, villámsújtás szerepelt a vasvilla helyett.

Nagyapámat még ismertem, ötéves koromban halt meg. Erős alkatú, erős indulatú, szemrevaló férfi volt, a javából. Magas homloka értelmet sugárzott, de semmi érzéke sem volt az elvontsághoz, szelleme erejével is a kézzelfogható világot érzékelte és formálta mindig. Az egyik lánya esküvőjére nagy sátrat vertek az udvaron a lakodalmas nép számára. Mikor harmadnap elbontották, azt mondtam nagyapámnak: — Most játsszuk azt, hogy vasutat építünk, a sátorbontás legyen a vonat összerakása. — Kisfiam — mondta —, most már bontjuk a sátrat, nem építjük. — Tudom — válaszoltam —, de most játsszuk azt, hogy ezzel vasutat csinálunk. Rosszallóan csóválta a fejét, kicsit tán kótyagosnak is tartott, a kézzelfoghatóból még az én kedvemért se tudott átlépni a mesébe. Én viszont ötéves fejjel csodálkoztam, hogy ennyire értetlenek a felnőttek, ilyen kicsi számukra a világ.

Nagyapám háromszor nősült, második felesége *Kiss Mária*, három fiút szült, köztük az édesapámat; a harmadik asszonyt, *Ferge Esztert* más faluból, Egerlővőről hozta. Ő lányoknak és egy fiúnak lett az édesanyja. Mint két család élt egymás mellett a két csoport. Én a harmadik házasságból származókat és gyermekeiket alig ismertem. Pedig bennük is dolgozott a Vatai-természet; a második világháború után a közjük született fiú, *Vince*, a falu vezetője lett. Szép emberek voltak, különösen a lányok, igen imponálóak. Közülük, *Vincén* kívül, senki sem emelkedett az átlag fölé. Értelmiségi sorba is csak apám egyik bátyjának két lányunokája került, orvos lett az egyik, a másik tisztviselő.

Apám katonaköteles koráig, huszonegy évig élte a többiek szegényparaszt életét. Egerben szolgált a tízes honvédeknel, a várban megmaradt középkori épület volt a laktanyájuk. Őt erősen megfogta a város és a vár történelmi hangulata. Egrivé vált mindenestől, pedig *Révész Imre* debreceni püspök szerint Egerben még a levegő is pápista. Ő nem ezt érzékelte, hanem az adott romantikát s az emelkedési lehetőséget. Tizedesként szerelt le, s mint megbízható, értelmes fiatalembert felettesei bejuttatták a vasúthoz. Ott viszont a civilizáció erejét látta minden vonatkozásban, büszke volt a haladásra, amit neki és az országnak hozott a vasút. A század elején még eléggé újdonságnak számított a szárnyaskerék. Eldugott helyekre is elvitte a civilizációt. Apám már akkor elhatározta, ha fia lesz, abból mérnököt nevel, nem számolt a különböző emberi természettel s nem érzékelte az úgynevezett haladás veszélyeit sem. Egyiket sem láthatta előre.

Egerből Zólyomba került, népileg és földrajzilag más világba. Egy Poroszlóról származott vasúti tiszt alföldi alkalmazottakkal akarta növelni Zólyom magyarságát. Sok tisztavidéki család vert is ott fészket. Apám végigcsinálta a vasutasság minden fázisát. Vizsgáit letette, s főkalauzként ment nyugdíjba, de már nem Zólyomból, hanem újra egri lakosként. 1918-ban Trianon miatt ott kellett hagyni az állomáshelyét, Egerbe kapott beosztást, s ott szolgált nyugdíjazásáig. Hazament fiatalsága városába.

Rendkívüli kötelességtudás élt benne, minden neki elérhető emberi állapotot megcélzott, s előbb-utóbb be is fogta valamennyit. Értelmes ember volt, a matematika különösen érdekelte, de neki is csak a kézzelfogható jelentette a valóságot. Ő se akart soha sátorbontásból vasútépítést játszani. De egy lehetőséget sem hagyott ki, mikor gyermekei előmeneteléről volt szó, akkor sem, ha ez az igyekezete nehezzé tette családjá életét.

Még Zólyomban megnősült. Poroszlóról vitt asszonyt, név szerint *Eölvédy Gachal* Esztert, aki ugyan akkor csak Gacsal Eszternek írta a nevét. Nem tudta, hogy ez a lépés mit jelent majd az életében. A tót hegyek közül Poroszlóra ment vissza, apósáék háza fogadta be, egyelőre onnan látta el vasúti szolgálatát. 1923-ban sikerült lakást kapni Egerben, akkor végérvényesen odaköltöztünk.

Az Eölvédy Gachalok

Anyám az évszázadokra, valószínűen egy évezredre visszatekintő Eölvédy Gachal családból származott. A família eredetéről, ősiségéről mi gyermekkorban nem tudtunk semmit. Anyám neve „cs” betűvel íródott *Gacsal* Eszternek. Már Amerikában éltem, mikor kijuttatták hozzánk a rokonság egyik tagja által 1923-ban felkutatott családfát, illetve annak közvetlen őseimre vonatkozó részét. Azt tudtuk, hogy anyám familiája nemesi eredetű, de ennek a mibenlétét sosem firtattuk. Legtöbbször még a múlt század végi és a huszadik század eleji képviselőválasztások révén esett szó róla, amikor nagyapám is, a rendkívüli módon leszűkített választási névjegyzéken nemesi jogon szerepelt, és így is szavazott. A közeli rokonság se különbözött a tehetős gazdaktól, sőt, egy része mélyebb szinten élt náluk. És voltak a faluban Gacsal nevű parasztproletárok is. Anyám ugyan mondta, hogy azok nem a „Kúrátor” Gacsalok közül valók, hanem „Kappan” Gacsalok. Mint kiderült, ezek is ugyanannak a törzsnek voltak távolabbi hajtásai. Neki nem a tudatát, hanem belső lényét, viselkedésmódját határozta meg nemesi származása. Büszke volt ugyan unokatestvére, *Gachal* Jánosra, aki a Jugoszláviába elszakított Torontálvásárhelyen volt református esperes, de cselekedeteit, mindennapi életét nem befolyásolta ez az egyházi tisztség. Mindenfajta nemesség nélkül is adódhatott volna ilyen helyzet. Ezt a Gachal Jánost a második világháború végén megölték a szerb partizánok. A szó szoros értelmében kitaposták a belét. Testét szétvagdalva szórták szét a határban. Fiát szintén halálra kínozták.

A családfa felirata és magyarázó szövege így hangzik:

*A Gachal, másként Eölvédy nemes család/Poroszlói törzse
„Kúrátor” ágának/leszármazása/1692-1928*

„A Gachal család Gachal Sándor, néhai m. kir. honvéd alezredes által felkutatott adatok szerint — amelyek azonban még kiegészítésre szorulnak — a Szatmár vármegyei Gachal (mostani írásmód szerint Gacsaly) községtől nyerte a nevét. 1344-1358 évek között említetnek akkori oklevelekben Boris és László de Gachal. Ezek a Gutkeled nemzetségbeli Elleus Szatmár vármegyei alispán fiai voltak.

1618. április 11-én II. Mátyás király Bécsben kelt oklevelével Gachal János Esztergom megyei alispánnak és unokatestvéreinek, Jakabnak, valamint a már született és születendő utódaik részére címert adományoz, elismervén régi nemességüket. Hogyan és mikor származott Nyugatra Gachalról Eölvédre János és Jakab valamelyik őse, eddig kinyomoznunk nem sikerült.

1692. június 8-án Eölvédről megjelentek Gachal András és Jakab Konkoly László esztergomi megyei alispán és bírótársai előtt és bizonyáglevelet kértek András részére, aki szabad birtok hátrahagyásával Poroszlóra akart költözni. — 1693. október 27-én a gyöngyösi vármegyei közgyűlés András ősunket felvette Heves vármegye nemesei közé. A tőle való leszármazást mutatja e családfa.”

Ez a kimutatás valóban a legrégebb magyar nemesi családok közé sorolja a Gachalokat. S ha a szatmári és esztergomi Gachalok közt valóban töretlen a kapcsolat, akkor az ország egyik legrégebbi és egykor leghatalmasabb családjából származnak. A Gutkeled nemzetség a Szent István halála utáni időktől

rendkívüli szerepet játszott a magyar történelemben. A középkorban az ország öt legvagyonosabb és legnagyobb hatalmú családja közé tartozott, az újkorban pedig ők adták — többek között — a Báthory nemzetséget, köztük erdélyi fejedelmeket és lengyel királyokat. Nem is olyan rossz rokonság a ma is élő parasztproletár Gacsaloknak, hisz a kommunizmusban azzá vált minden kisbirtokos, egyáltalán földdel dolgozó ember. Vagy ha csak az 1618-as kezdetet ismerjük is el, bár II. Mátyás akkor csak új címet adományozott, s igazolta Gachal János esztergomi alispán régi nemességét, akkor is a legősibb nemzetség közé tartozik a család. Innentől kezdve megszakítás nélkül nyomon lehet követni folytonosságát; az ezredvégi ünnepségre készült Heves vármegyei monográfia is a legelőkelőbb nemesek között említi őket.

Történetük Poroszlóra költözködésükről, 1692-től mindmáig tisztázott. A helyi református egyház anyakönyvei nemzedékről nemzedékre mutatják a család terjeszkedését. Átlag hat gyermek volt évszázadokon át minden családban, az egyik ugyan tizenegyet számlált; nagyapáméknak nyolc gyermekük volt, de utánuk már csak tizenegy unoka. Mintha itt tört volna meg a család életeréje, igaz, egyéb ágak virágoznak, szaporodnak ma is, a Kúrátor részen belül is. A Poroszlóra költözött András unokája, János 1743-ban *Kúrátor Halász* Erzsébet nevű nőt vett feleségül, innen ennek az ágak az elnevezése. Később maguk közül is tényleg kerültek ki egyházi vezetők, így anyám unokatestvére, Gachal János esperes Torontálvásárhelyen. Végig egy volt a család a református egyházzal, soha más vallású, vagy idegen nevű nem sodródott közéjük. Pontosabban, egy idegen nevű asszony a XX. században.

A Poroszlóra költözött András fiai közül kettő továbbmozdult a szomszédos községekbe, tőlük származtak a szentimrei, tiszafüredi és átányi Gachalok, még Zilahra is került közülük valaki. Mindenütt vezető szerepet játszottak a helyi társadalmak életében egészen a múlt század közepéig. Országosan akkor rokkant meg ez a típusú középosztály, s olvadt bele a parasztságba, sőt, sokszor falusi proletár vált belőle. Itt-ott komoly karrierrel kiugrott közülük egy-egy név, a Gachalok közül is volt a századfordulón alezredes, sőt, egy tábornok is, aki az I. világháború után Bécsben ment nyugdíjba, akadt esperes, jónévű festő.

Érdekes nyomkövetni az anyakönyvi bejegyzéseket. A poroszlói református matrikulában dédapám 1846-ban, István fia születésekor Nagyságos Gachal Jánosként szerepel, sőt, még nagyapámat is, házasságkötésekor, 1869-ben a nagyságos címmel illeték, pedig a menyasszonya már parasztlány volt, *Demeter* Juliánna. Az ő lánya viszont, az édesanyám már csak Gacsal Eszter néven szerepel az anyakönyvben. A „ch” itt változott először „cs”-vé, s a völegény, az édesapám tősgyökeres jobbágyivadék. Anyámat ez a helyzet sose bántotta, de belső magatartása folytán gyermekeit diplomás emberekké nevelte, szinte atavisztikusan.

Nagyapám volt a nemes úrból paraszttá átvedlett ember. Évszázadok fáradtságát hordozta magában; dolgos gazda volt ugyan, de nehezen tudott lépést tartani a friss iramú paraszttal. Nem izgatta józan célratörésük, volt benne valami bohém, amit nem tűr a földműves társadalom. Otthon érezte magát köztük, mégis kívülálló volt egy kicsit.

Pedig már élte az életüket. Vármegyei ajtók becsapódtak előtte, már csak a poroszlói nagygazdák közé tartozott, bár oda sem egészen reális alapon, gyermekei, egy kivételével, már csak középparasztok voltak, vagy átléptek az állami segédtszti rétegbe, mint anyám, hiszen vasutashoz ment férjhez. A múlt század utolsó két évtizedében s az 1900-as években még a falu demokratikus rétegéhez tartozott, ők határozták meg politikai magatartását. Mindig a bal-pártra szavaztak, a jobboldalinak nevezett kormánykoalícióval szemben.

Egyszer azonban, valószínűen személyi kérdések miatt, a jobb-pártra adták le voksukat. Születtek is csöstül a gúnyolódó és kortes nóták. Faluszerre énekelték: *Gachal István tízest kapott,/Malacólat csináltatott./Ha tízest nem kapott vóna,/Malacóla nem lett vóna./Éljen a magyar szabadság,/Éljen a haza!*

Ennek a negyvennyolcas társaságnak a leggazdagabb tagja *Hajdú* Imre volt, községi nyelven Imre gazda. Közele rokonsága a Gachaloknak. Gyermekekorában állítólag négy ábécéskönyvet nyűtt el, azaz négy évig járt első elemibe, de egész életében gyarapítón, halálakor ötszáz hold földnél több maradt az utódokra; óriási parasztbirtok. A bal-párt cserbenhagyásakor róla is szólt a gúnydal: *Posta Péter kutyát vágott,/Jól tartotta a jobb-pártot./Imre gazda haragudott,/Mert neki a lyuka jutott./Éljen a magyar szabadság,/Éljen a haza!*

Poroszlónak különben is megvolt a helyi költészete, nem a szokásos népdalok — ha voltak is valamikor, kivesztek —, hanem aktuális strófák. *Józsa* Gyuri (Jókai-hős is) birtokainak a központja a szomszédban volt, Tiszafüreden. Egyszer a poroszlói csorda bojtárja a kiszáradt legelőről ráhajtotta a teheneket Józsa Gyuri gazdag réjtjére. Huszonöt botütés járt érte a deresen. Akkor panaszkodott így: *Mindennek a javát akarom,/Mégis elverték a farom./Meg is sirat engem a barom,/A büdös dudvás ugaron.* Ezt a verset csak ízelítőül idéztem elég gazdag költészetéből.

Mikor már én is ismertem Gachal nagyapámat, akkor már összetört, beteg, öreg ember volt, csak árnyéka régi magának. Emlékszem: az 1919-es őszi napsütésben, az akkor még használatos bő vászongatyában

tett-vett az udvaron; beesett arcú, galambbősz öreg paraszt volt, semmiben sem különbözött a többiektől. Csak a mozgásában volt valami méltóságtöbblet. Utolsó képem róla: kisszéken ül s a küszöbön répalevelet vág a kiskacsáknak. Azután már csak a koporsóban láttam. Temetésén nem szólt a harang, román ágyúk dörögtek a Tisza partján.

A család utolsó felvillanásaként a szomszédos igari határban földet vett és bérelt is hozzá néhány száz holdat. De ezt inkább már nagyanyám hihetetlen életereje irányította. A vállalkozás mégsem sikerült, mindenük elúszott. Sokszor hallottam nagyanyámtól, ha két évvel hamarabb tör ki az I. világháború, akkor megmaradt volna a birtok. Így csak annyit tudtak megmenteni belőle, hogy Poroszlón, a falu közepén a templomok és a községháza körzetében megvettek egy érdekes, tágas, régi házat. Gyerekkorom egy részét, négytől kilencéves koromig én is abban töltöttem. Nem parasztház volt, hanem valami zsidó gabonakereskedő építtette az 1700-as évek végén vagy a múlt század közepén. Hosszan nyúlt el a főutcán, nyugati sarkán bekanyarodott a Csapóba — a falu hatalmas gyümölcsöskertjébe vezető úton. Ez a sarokrész volt az épület szíve. A Csapó-közből nyílt a főbejárat, színes üvegekkel megkoronázott, szépmívű kapu. Piros, fehér kőlapok fedték az előteret, a fedett verandát. Innen lehetett bejutni a házba. Tágas, magas, világos szobába lépett be az ember; özvegyasszony korában nagyanyámnak ez volt a lakóhelye. Régi bútorok és felejthetetlen alma- és finomszesz-szag fogadta a belépőt. A szoba egyik sarkában volt egy alacsony, két méter hosszú, szinte alagútszerű átjáró az úri szobába. Ezt egy erős szerkezetű ajtó nyitotta és zárta. Sokáig nem voltam tisztában az alagút rendeltetésével, később világosodott meg, hogy ez a falaktól rejtetten beépített pénz- és kincstartó hely volt, páncélszekrény, mondhatnánk ma, bár páncél helyett csak erős kövek őrizték a titkát. A nagyszoba sok ablakkal már a főutca nézett. Érdekes módon, vegyesen, paraszti és múlt századi úri bútorokkal volt tele. Mellette, az épület főutcai folytatásaként feküdt egy rideg, nagy helyiség, valamikor terményraktárnak használták, ez volt az épület gazdasági központja. Belőle nyílt egy lakószoba, s ebből a konyha. Zólyomból történt menekülésünk után évekre ebben a szoba-konyhában húzódtunk meg, míg sikerült lakást kapnunk Egerben. A hosszú épület nyugati szélén volt egy külön lakás: előbb a konyha s befejezésképp egy szép lakószoba. Egyik nagynéném, Lidi néni, azaz édesnéni birodalma és birtoka. Nagyszüleimmel közösen vásárolta meg az épületet az igari összeomlás után; ez a rész az ő nevéen volt, mégis örökös viszályok forrása a tulajdonképpeni birtoklás kérdése miatt.

Ebből a szeparált lakásból a főutca nyílt egy kétrészes ajtó. Nem két szárnya volt, hanem külön kezelhető alsó és felső részből állt; az alsó zárva maradt, mikor a felsőt kitérték. Még az 1700-as évek végén sőt árultak benne. Sóhivatal volt, az állami monopóliumként kezelt fűszert itt raktározták, itt folyt az adminisztráció s az ajtó kinyitott felső részén át adták el. Életem során itt kerültem kapcsolatba egy tényleges sóhivatallal.

Édesnéni korában a szoba bársonyhozatú szófával, fotelokkal volt bebútorozva, az ebédlőasztal körül is bársonyhozatú székek álltak, az egész túlsúfolt szalonként hatott. Lidi néni első házassága felbomlása után egy útbiztossá vedlett nemes úrnak volt a gondviselője. Így maradhatott itt ez a berendezés. Bár nála sose lehetett semmit biztosan tudni: lehet, hogy ő maga szerezte, saját ízlése szerint.

Egy pince is tartozott a házhoz, az L alak belső szögletében; az udvarról volt a lejárata. Kisebb szoba nagyságú volt csak, de a legforróbb nyárban is mindig hűvös, sőt, hideg. Békák is tanyáztak benne, éppen azért mindig viszolyogva mentem le, ha küldtek valamiért, a poklot, az alvilágot éreztem benne. — A „páncélszekrény” mellett a ház titkához tartozott még egy rejtett padlásrész is. A Csapó-közi veranda belső végén volt a nyárikonyha; szerves része az épületnek. Csak a padláson nem volt semmi nyoma. Alacsonyabb volt a többi helyiségnél, így külön rejtett padlása volt, csak az udvarról lehetett odajutni, de idegen előtt nem mutatkozott semmilyen bejárati nyílás. Bármit és bárkit tökéletesen el lehetett rejteni benne. Mindenre gondoltak az egykori gabonakereskedők az 1800-as évek első felében; úgy látszik, szükség is volt rá.

Nagy udvar tartozott az épülethez, a ház felől eső részét konyhakertként használták, külső oldalán pedig kerek kút állott, disznóólak, s egy raktárszerű, könnyű alkotmány. Hatalmas szemeket termő fehér eperfa, pár szilva- és birsalmafa egészítette ki az összképet. A Csapó-közi kerítés mellett fává nőtt orgonabokrok árasztották az illatukat. A verandára nyíló kapu fölötti színes üvegek szimbolikusán is hangsúlyozták a ház nem-paraszti jellegét, s az épület főutcai belső részén végighúzódo hosszú folyosó. Az ámbitust az udvar felé szőlőlugas zárta le.

Nagyon régi vályogépület volt, a vert falak nem bírtak volna ki több mint egy századot. 1920 körül az oldalai már megeresztekedtek, de különben még szilárdan állt a ház. Harmincöt évi távollét után, 1980-ban jártam utoljára Poroszlón; a főutca és Csapó-közi sarokrészét, tehát az épület lényegét vagy huszonöt évvel azelőtt lebontották, helyén egy önálló, iparos kinézetű ház állott; a főutcai hosszú rész még megvolt, erősen megtöppedt, de lakásul szolgált akkor is, a XVIII. század kísérteteként hatott az új épület és a patika közt. A szobát, ahol születtem, lebontották, de még benézhettem régi lakásunk ablakán. Már nem tudták az új porta gazdáit, hogy ez valamikor Gachal-ház volt a század első negyedében.

Ez az épület és milió döntő módon hatott gyermekéveimre. Titkokat sejtetett, s felillantotta előttem az ismeretlent, a nagyvilágot. Akár a padláson, a tetőről sugárzó, szinte elviselhetetlen nyári forróságban csodáltam a darázsészkeket, s rettegve vertem szét egypárat, akár a pince hidege s a nyüzsgő békák sejtették velem az alvilágot; mindig titkok előtt álltam. S a befalazott rejtekhelyek is izgatták a fantáziámat: a nagyon kézenfekvőből át kell egyszer törni a sejtett világba, meg kell hódítani a magánvaló létet. Milyen megnyugtató volt néha valamelyik gyermekpajtásom almaillatú, kicsit dohos szobájában érezkelni a paraszti valóságot és nyugalmat, bár tudtam, hogy sose lesz benne részem. A Házból csak kifelé lehetett repülni a nagyvilágba, vagy elrejtőzni az Isten titkaiba.

Nagyapám felesége *Demeter* Juliánna volt, Demeter Gábor és Vatai Mária lánya, őbenne hajolt először össze a Gachal és Vatai népség. Nem volt közeli rokon apám családjával, de ugyanabból a nemzetségből származott. Az anyakönyvben nagyságos Gachal István mellett minden rangjelzés nélkül szerepel, az édesapját kézművesként jelöli meg a bejegyzés; ácsmester volt, ha jól tudom. Mégis ő a főszereplője a család történetének. Rendkívül intelligens, erős akaratú asszony, tisztán látott és keresztülvitte az elképzeléseit. Nem rajta múlt, hogy nem tudta feltartóztatni egy hanyatló réteg földcsuszamlását. Egyéneknél nagyobb erők nyúltak bele az életébe. Az igari kapaszkodási kísérletet ő akarta, hátha ott helyre tudja állítani a család utolsó évszázadban kialakult helyzetét. Ezért a lehetőségért mindent feláldozott, gyermekei felsőbb iskoláztatását is, kellett a munkaerő; majd azok utódai bepótolhatnak mindent. Pedig Sándor nevű fiát tanítója és az egyház mindenáron taníttatni akarta, éles esze predesztinálta volna a gimnáziumba és az egyetemre. De ő volt a legjobb munkás is, így otthon kellett maradnia, parasztnak.

Nagyanyám sokat olvasott, ő alakította ki gondolkodásom menetét, s későbbi írásaim optikáját ugyanúgy. Nyolc-kilencéves koromban tulajdonképp egy könyvön nőttem fel. Címe már elmosódott az emlékezetemben, de a témája és a látásmódja soha. Az 1848-49-es szabadságharc népszerű és alapos leírása volt, kezdettől a végső lépésekig. Újságot is járatott, ami falun akkor ritkaságszámba ment, s észben tartotta az országos eseményeket.

Az igari összeomlás után ő vert tanyát újra Poroszlón, szerezte meg a házat a község közepén. Akkor vásári ténykedésre adta magát. Egész télen át csattogtatta a szövőgépet, s vitte az elkészült árut a vásárookra, adósságokat fizetett ki belőle, s kiházásította a gyermekeit; özvegyen, hetvenéves korában még járta az országot. Én akkor ismertem meg igazán, szerettem és szívesen túrtem a rigolyáit. 1926-ban halt meg, amikor az országos cserkész nagytáborban voltam Káposztásmegyeren.

Gyermekei az ő intelligenciáját és akaraterejét vitték tovább. Még a legjámborabbnak látszó Lajos is helyállt a világban. A legszorgosabb munkaidőben sem ment addig dolgozni, míg előbb részt nem vett a reggeli könyörgésen a templomban. Sose bajlódott lovakkal, tehének húzták a szekerét, és azokat fogta ekéje elé; idegenek előtt úgy nézett ki, hogy kettőig se tud számolni, de mikor teológus koromban legátus voltam Poroszlón, húsvéti prédikációmát szinte szóról szóra elismételte a családi ebéden. Szerencsés Gachal- és Demeter-keverék volt, s testvéreinel is átjárta a történelmileg iskolázott Gachal-alapot a Demeter-intelligencia és akaratereő.

Legtipikusabb köztük édesanyám volt, utolsó gyerek a nyolc közül. Gyenge testalkatú, de akaratereje s tiszta látása mindent kárpótolt; teljesen elkoptatta magát a családjáért. Önfeláldozása szinte természetfeletti, intuitív beleérzése és szeretete Gachal-örökség, céltudatossága Demeter. Kezdetről fogva csak ő tudta, hogy vibráló lélek és különös élet áll botladozásaim mögött. Nem volt elnéző irántam, de útegyenetése nélkül nem lett volna belőlem semmi. Megálmodta bennem a család nem hatalmi, hanem szellemi, egzisztenciális reneszánszát, s ki is bontakoztatta. A nővéremmel könnyebben boldogult. Ő szilárd értelmi erőt örökölt édesapánktól, matematikus feje volt és reális látása, nem izgatták megfoghatatlan álmok. Hitünket is édesanyánktól örököltük, méginkább: kaptuk. Mindig a megfoghatatlan Valóság színe előtt állt, kérte és várta megbocsátó kegyelmét. S tudott eszköz lenni az Isten kezében.

Többi testvére szürkébb élet volt, bár mindegyik egyéniség a maga módján. Julis néni jósága már a határtalannal szomszédos, de helyt is tudott állni a legnehezebb körülmények közt is, mikor az ura nyolc évig Amerikában dolgozott. Ő volt az egyetlen amerikás (rajtam kívül) a rokonságban. Julis néni — akiről az életírás bevezető soraiban már szóltam — szintén vásári árusítással tartotta el a családját, míg a háború után férje haza nem jött s meg nem változtatta az életüket. Takaros kis gazdaságot és szép házat vettek a falu sűrűjében. Eladták a gyepszéli régi nádfedeleset, amelynek a padkájáról két és fél éves koromban borzongva néztem a naplementét és sejtettem meg a világ és az élet titokzatos voltát.

Ez a két család, a Vatai és a Gachal volt fiatalságom háttere. Minden másnál meghatározóbb erő ezekben az években, s alapjában véve a továbbiakban ugyanúgy, csak az Istennel történt egzisztenciális találkozásom volt döntőbb hatású a sorsomra. Génjeimet tőlük örököltem s ráadásul ők formáltak magatartásukkal is, s ők építettek körém tárgyyszerű világot. Mindmáig a sírból is mozdítják az életemet, s micsoda harcba került kivívni tőlük szabadságomat a világ és a sors útjain. Ha ugyan érdemes volt bajlódni

vele. A krisztusi követelmény, az újjászületés más tőről fakadt csoda, de hányszor kell ismétlődni annak is az életemben.

Csak az alapjait rajzoltam meg a két családnak, jellemüknek csak meghatározó irányát. Ezeken belül mennyi kisiklás, baj, tragédia járt velük, arról nem szóltam, az nem ide tartozik, hanem egy családregénybe. Az életemet elsősorban a leírtak formálták, a többi mozzanat csak könnyítette vagy nehezítette a sorsomat. A meghatározó erőket vázoltam fel. Most már csak gyermekéletem néhány jellemző epizódját kell megírnom a teljesség kedvéért.

Zólyom

Zakatol az a valami, amiben ülünk. Keresztanyám visz haza Poroszlóról Zólyomba. Tulajdonképp nem tudom, mi történik, nem érzékelem a távolságot, alszom az út legnagyobb részében. Nem vált ki örömet vagy nyugtalanságot a lakásunk sem, csak anyám öröme ragad rám, s egyfolytában alszom másnap reggelig. Kicsi voltam még nagyon. Nem tudtam tájékozódni a világban, csak érzésekre reagáltam érzésekkel, s elemi szükségeim határozták meg az életemet. Egyvalami volt új, illetve újraéledő: Idus, a két évvel idősebb nővérem megkerült, pedig poroszlói másfélhónapos tartózkodásom alatt elnyelte a múlt. Most szívesen járkáltam a nyomában, s próbáltam utánozni a játékait.

A világ még darabokból állt, a poroszlói naplementében megsejtett végtelenség és egység csak évek alatt realizálódott a mindennapokban. Kertünket a mellette levőtől drótkerítés választotta el. Mindent lehetett látni a szomszédban. A bácsi éppen fűrészelt az udvaron, nagyon tetszett nekem a dolog, szerettem volna felülni a bakra tett fára, vagy játszani a fűrészporban. Kértem, vegyen át a kerítés fölött. Nem vállalkozott rá, mert szűrős drót húzódott a tetején; mondta, hogy menjek ki az utcára s az ő kapujukon térjek be hozzá. Ki is jutottam a bejáratunkon, s szétnéztem a nagyvilágban. Kerestem a bácsi kapuját, hogy bemehessek rajta, de az utcában mérhetetlen sok kapu mutatkozott, s elképzelni se tudtam, melyiket kellene használni. Elszontyolódva visszasompolyogtam az udvarunkba s pityeregve léptem át a konyha küszöbét. A világban történt eltévedésem után anyám vigasztalt meg jó szavakkal, egy lekvároskenyér kíséretében. Legyőzött a tér és az irány, még csak a szeretet volt eligazító és fix pont az életemben.

Lassan azonban nőttem, a világ sok darabja kisebb-nagyobb egésszé állt össze. Sokszor jártunk a Medokisra, hogy tiszta forrásvizet vigyünk haza. Az út s a városnak az a része majdnem olyan ismerős volt, mint az udvarunk. Akkor már egy másik házba költöttünk át; a tulajdonos szlovák család lakott az épület hátsó részében. Egy mindig vidám, húsz év körüli tót legény megkedvelt, s engedte, hogy munkája közben lábatlankodjam körülötte. Télen szánkón húzott a csúszós udvaron; óriásnak láttam, amikor hatalmas vesszőseprűjével takarította a havat. Egyszer csak eltűnt, valószínűen elvitték katonának a már zajló világháborúba, attól kezdve egyedül játszottam a fáskamrában. Szerettem azt a helyet, éreztem a fenyőfa csípős és kellemes szagát, sok mindent építhettem is a fűrészelés és barkácsolás után ottharadt fadarabokból. Lakásunk unalmassá váló világa helyett nyáron a fáskamrát éreztem otthonomnak.

Nemcsak az értelmem bontakozott ki az idő múlásával, lelki világom még inkább. Már nemcsak átvettem mások hangulatát, hanem kísérleteztem is az érzelmeimmel. Egyszer kimentem a kapun az utcára, sarokházban laktunk, s felmerült bennem a kérdés, vajon tudok-e sírni egyszerű elhatározásra, csak úgy magamtól, minden külső ösztökélés és bántás nélkül. Elhatároztam, hogy elkezdek sírni, amíg a kaputól eljutok a sarokig. Jó hangulatban voltam, zsigereim örömmel dolgoztak, de mire a sarokra érkeztem, potyogtak a könnyeim. Ez a pszichológiai kísérlet meglepett, most fedeztem fel a hazugság lehetőségét, egy új dimenziót az életben. Azután elfelejtettem az egészet; a kísérlettől függetlenül valósult meg később bennem is ez az örök emberi morbiditás. Mindvégig hadilábon álltam vele, szégyelltem, s tudtam, hogy mindenki tudja, mikor szavakkal vagy magatartásommal nem az igazat mondom. Mindenesetre ez volt az első pszichológiai kísérletem. A poroszlói, szinte metafizikai tapasztalatom után az első tudatos lelki próbálkozás.

Sokat sétáltunk a városban vagy a környékén. Megmutatták a Garamot, a nagy víz örökös mozgása riasztott és vonzott, nem ismertem azt a szót, hogy titok, de hozzá hasonló érzést keltett bennem. Miért és hová? El kellene menni a mozgó áradattal. A Garam partján váltam filozófussá egy életre. Annál vonzóbb víz volt a Szalatna; ez is mozgott, de kisebb-nagyobb köveken ugrált játékosan, s a csobogása maradt az igazi zene a fülemben. Máig is, túl a költészet vagy a komponált zene ritmusán, a víz csobogása nyugtat meg leginkább. Csak a pecázók ténykedése zavart. A horogra került hal vergődése kibírhatatlan látvány volt; ott

éreztem először, hogy meg lehet szünni, meg lehet halni s valami szörnyűséget sejtettem a kínos vergődésben. Életem végéig mindig is a bántottak, a szerencsétlenek pártján álltam, még akkor is, ha miattuk én kerültem horogra a világgá szélesült Szalatna vizében.

Hároméves voltam, mikor vártuk az angyalt. Én a szó szoros értelmében; nem ajándék vagy csillagszóró formájában a karácsonyfa alatt, hanem valóságos jelenésre számítottam. Anyám oltotta belém a csoda-hitet, szerves része volt az életnek. Karácsonyra készültünk, csak ketten voltunk a meleg szobában, Idus meg én. Tiszta szívből mondtam a karácsonyi éneket: „Az Istennek szent angyala, mennyekből hogy alászálla...”. Elmondtam vagy ötször, elmondtam tízszer s a mind sűrűbbé váló szürkületben vártam az angyalt. Idus az apám lánya volt, ő inkább a karácsonyi ajándékokat várta. Hívő ember volt apám is, de a praktikus vallásosság útján. Életet és társadalmat erősítő jelenség volt a hite, de az angyalvárás és csoda kívülesett rajta. Okos ember is volt, a részletet, az éppen felmerülő jelenségeket látta, s azokat igyekezett megoldani becsületesen. Anyám túllátott a rácson, mindig az egész súlya nehezedett rá, vagy sodorta magával. Ő tanította meg hároméves koromban a karácsonyi éneket, s velem együtt várta az angyalt. A sötét szobában fokozódó izgalommal mondtam a verset... S az angyal nem jött. Pedig hívtam minden idegszálammal, szinte lázas lettem tőle; sírva futottam anyámhoz. Ő is majdnem velem együtt pityergett s vigasztalt, hogy ma biztosan másfelé van dolga. Azóta is várom az angyalt, s életem nagy pillanatai voltak, amikor találkoztam vele.

Egyszer viszont eljött az ördög, majdnem beleroppant az életünk, Idusé meg az enyém- Apa szolgálatban volt, anyám elment, talán a piacra, talán másfelé. Már untuk a játékot, mikor a szoba utcai ablakán megjelent egy kecske. Szépen fejlett, hatalmas állat volt. Ijesztően meredezett a szarva, szakállát lengette a szél. Két hátsó lábán állva felugrott az ablakba, mellső körmei csattogtak az üvegen s nézett befelé. Kimondhatatlan vigyorgással nevetett be a szobába. Kérődzött, vagy más miatt mozgatta a száját, mintha hozzánk beszélt volna. Minket elfogott a rémület, ordítani kezdtünk, s patakozottak a könnyeink. Idus hamar sikoltozott is. S a kecske nem ment odébb. Embernél magasabbra nyúlt alakja maga volt a megtestesült Sátán. Körmével kopogott az üvegen s röhögött a szemünkbe. Biztosra vettem, hogy értünk jött s elvisz a pokolba. Minden idegszálam fájva égett fejem búbjától a sarkamig, talán soha máskor meg nem rémültem még egyszer úgy az életemben. Valahol a szomszédok figyelmessé lettek a gyereksírásra. Jöttek és elzavarták a kecskét. A lakás zárva volt, nem tudtak kivinni a nagy félelemből, mutogatták az üvegen át, hogy nyissuk ki az ablakot, de nem boldogultunk vele. Mikor anyánk hazajött, félig holtan vacogtunk. Nem tudom, hogy az ilyen idegmegrázkódtatást, félelmet valaha is kidobja-e magából a szervezet. Mindenesetre korán megrémített az ördög.

Zólyomban is múltak a hónapok. Idus iskolás sorba került, be is írták a városi elemibe, ott magyarul tanítottak. A szlovákokat csak néhány órában a kérelmezőknek. Ezzel ő lett a világ közepe. Otthon jóformán csak az iskoláról volt szó. Addig nem tudom, milyen volt a helyzet, akkor azonban észrevettem, hogy csak a második helyen állok, nem voltam már királyfi a magam szemében sem. S akkor elkezdtem iskolát játszani, mesévé oldottam a második helyet. Soha nem voltam az épületen belül, nem láttam az osztálytermeteket, az ott folyó élet titok volt számomra, s mégis négyéves koromban a fáskamrám iskolává változott. Arényszerűen képzeltem el az osztályok szobáit s én mindent tudtam, jobban a tanítóknál is, sőt, én lettem a tanító. Már akkor eljegyeztem magam a katedrával, hol egyetemi, hol templomi formában, s nem is váltam meg tőle soha. Sokszor kívánatos lecsúszni a második helyre, alig van ennél nagyobb repítő erő az életben. Idus nem egészen egy évet járt az ottani magyar iskolába, véget vetett neki a vesztes háború után az ország területének az átalakítása.

Négyéves múltam, mikor eljöttünk Zólyomból, s hazamentünk Poroszlóra, a Tisza partjára. Ma is emlékszem a városra, utcái előttem állnak, házunkkal majdnem szemben, csak jóval beljebb az úttól volt a villanytelep. A kis magyar református templom is emlékezetes a csillagokkal díszített mennyezetével, nem mosódott el a Garam és a Szalatna sem. Álomban gyakran járok Zólyomban, még a börtönből is sokszor kirándultam oda, néha igaz részleteket látok, máskor álmvárost. Legtöbbször a zólyomi várban járok, pedig tudtommal ott nem fordultam meg soha. Álomvár, érintetlen és ragyogó, mintha most is az egész megye ura lenne. Karcsú tornyai büszkén törnek az égre. Pedig régóta rom. Mikor 1948-ban a kommunista börtönből való menekülésem után Svájcban, Genfben találkoztam az egyik *báró Radvánszkyval*, a vár, a város, az egész megye egykori ura családjának egyik tagjával, felrémlett előttem fiatal gyermekkorom, a hely és a miliő, ahonnan útnak indultam harminc évvel azelőtt. Jó jelnek véltem a genfi tó partján a Radvánszkyakat, a lutheránus egyház mindenkori erősségeit. Még Amerikában sem fakult meg előttem Zólyom, s biztosan az sem, amit tudva-tudat alatt egész életemre magammal hoztam onnan.

Poroszló

Én tényleg hazamentem Poroszlóra, nemcsak az elődeim éltek ezen a helyen, én is ott születtem négy és fél évvel azelőtt. Zólyomban laktunk, de anyám ezt a gyermekét Poroszlón akarta világra hozni. A régi ház nagyszobájában történt, a bába mellett nyilván nagyanyám segédkezett, hogy sikeresen lássam meg a napvilágot. Végleges visszaköltözésünk előtt kétszer is jártam szülőfalumban, néhány hétre magukkal vittek a rokonok. Nem sok különbséget tettem még hely és hely között, hiszen igen fiatal voltam végleges hazajövetelünkkor is, ismerős arcok fogadtak, nem volt zökkenő, kezdettől fogva otthon éreztem magam. Kicsi volt a lakásunk a régi nagy házban, szoba-konyha, de én otthon voltam az épület minden zugában, s milyen öröm volt évekig felfedezni benne valami újat. Nagyanyám és nagynéném, Lidi néni, akit édesnéneinek hívtunk, lakott még ott, s két év múlva egyik nagybátyám is odaköltözött Budapestről a családjával. Elsősorban mégis az én birodalmam volt, vertem a darázs-fészkeket a padláson, ettem a lugasról a szőlőt, naponta tízszer szöktem ki az utcára a kerítésen át; az L-alaku épület takart a felnőttek szeme elől. Mérhetetlen szabadságot éreztem az utcán, sokszor nem is játszottam a többi gyerekekkel, csak ödögtem a tágasságban. A mély úton bokáig érő porban mehettem a Cserőig és vissza; a Cserőhátat, ezt a bokros, fás világot csak lassan hódítottam meg, mielőtt odaértem volna, rendszerint már hallottam anyám hangját, hogy menjek haza. Sokszor ki is kaptam érte, féltettek a Cserőtől, a falu alján végignyúló vagy negyven méter széles Tiszamaradványtól. A folyó szabályozása után az alsó határ mocsaraiból ezt a mélyedést meghagyták tartalékvíznek esetleges tüzek oltására. Lassan bandukoltam hazafelé a porban, szidás várt, esetleg vessző. S az erkölcsi konzekvencia: rossz vagyok. Pedig semmi rosszat nem akartam, csak hívtam a szabadságot, a tét, a mező, s hogy egyedül lehettem ezeknek az ura. Borzasztóan bántott a szidás is, a vessző is; egyedül mászkáltam az udvaron, s százszor elmondtam magamnak: Laci nem rossz. Az indoklást nem tudtam még megfogalmazni: engem csak a szabadság hívtam. Minden sérelem duplán fáj, hiszen éreztem a magam igazát; még nem értettem anyám és a többi felnőtt féltését. Később is, egész életemben hányszor el kellett mondanom magamnak: Laci nem rossz. S a világ mindig süket volt az igazságomra.

Persze, nagy élmény volt a gyerekekkel való találkozásom, Zólyomban nem éltem köztük, ott a család volt a társadalmam. Iskolába még nem mentem, s a tót gyerekek külön világot alkottak, ritkán láttam közülük egyet-kettőt. Ott nem is hiányoztak még, vagy legalábbis nem tudtam, hogy szükségem volna rájuk. Idus, a család szemefénye, volt az egyetlen társaságom. Apa, vasutas lévén gyakran nem volt otthon, úgyhogy nők társaságában folyt az életem.

Poroszlón cseppentem bele a gyerekvilágba, a szomszédságban is volt jó egypár, s egy év múlva már iskolába jártam. Mintha mindig köztük éltem volna, semmi zökkenő nem mutatkozott a betagozásban, sőt, sokszor enyém lett a vezéri szerep. Mint mindenben, néha itt is túlzásba estem, nem a dirigálás során, hanem a feloldódásban. Mindig magamból indultam ki, nem értettem az. önzést, a gyerekek természetes önállóságát sem, de a harmónia gyorsan helyreállt. A Cserő felé a második házban laktak az öreg Kovácsék. Évente náluk nyaralt az unokájuk, Sanyi. Nagyon összelepedtünk, mindenem közös volt vele, szinte a testvéremnek hittem. Neki is volt egy labdája; mondtam, hogy az én játékaim mellett az is közös. Neki azonban nem tetszett, panaszkodott a nagyapjának, aki durván leintett: közös ám a kutya micsodája. Anyám meg abból ábrándított ki, hogy mi szinte testvérek vagyunk. Meg kellett tanulnom, hogy a magam igazsága nem az általános érvényesség. Rendkívül leforrázott ez a tudat, pedig jobb lett volna, ha az egész életre megtanulom a leckét, akkor nem mentem volna át annyi keserűségen.

Még egy gyereknél is meglepő volt a gyanútlanúságom, mintha kiestem volna az egyetememes emberi természetből. Örültem a jónak, boldogságomban sírni tudtam, ha a másiknak valami sikerült; mindent adtam, akkor is, ha morzsányit se kaptam cserébe. Anyám látta kibontakozó természetemet, elcsodálkozott rajta s mint később mesélte, féltett a jövőtől. Ez a leírás persze egy percig sem jelentette, hogy mafla voltam, s gyerekcsínyekre nem kapható, csak rosszal nem tudtam tenni a másiknak, s nem, vagy nehezen viseltem el a rosszindulatot. A felnőtt társadalomban az ilyen magatartás örökös összeütközést jelent és a vereségek sorozatát, de már gyerekkorban is nehézzé teszi az életet. — Ez már későbbi történet: Középiszolás korunkban bogarakat kellett gyűjtenünk, s év végén beadni a szépen elrendezett kollekciót. Idust két évvel hamarabb érte el ez a feladat, szorgalmasan csinálta is. Egyszer egy szép nagy szarvasbogárra tett szert. Előírás szerint spiritusszal megölték vagy legalábbis elkábították, s gombostűre szúrva tették be a gyűjteménybe. Én is néztem s borzadva vettem észre, hogy még napok múlva is mozog, küszködik átszúrt állapotában. Egy idő után kibírhatatlan lett számomra a vergődése, fogtam, s egyetlen csapással agyonütöttem a szerencsétlen állatot. Kaptam is érte: elrontom Idus bogárgyűjteményét, rossz vagyok, kárt okozok a testvéremnek. Csak a szarvasbogár-másvilágon gondoltak rám megértéssel.

Négyéves koromban ez így mutatkozott: Nagyon szerettem Julis nénit, az egyik nagynénémet. Egyszer azt mondtam neki: ebédelj nálunk Julis néni, kapsz paradicsomlevest, én meg majd lopok neked palacsintát. A lopás gondolata nem jelentett számomra rosszat, csak örömet akartam szerezni vele a másik embernek.

Ma se tudom, hogy négyéves kori etikai elképzelésemben a jogi tételekkel szemben nem nekem volt-igazam. Az más kérdés, hogy erre nem lehet társadalmat építeni, viszont az önzések egyensúlyára felépített állam szükségképp gonosz, s össze is omlik előbb-utóbb.

Poroszlón ért utol közvetlenül az első világháború, addig csak hallottam beszélni róla valamit. A nagyjából már felbomlott magyar hadsereg egy százada vert tanyát a faluban. Sok volt köztük a székely, jórészt nagyon fiatalok. Hozzánk is került egypár, az épület régen raktárnak használt nagy helyisége üres volt, öt-hat vitéz vette be oda magát. Egy fiatal zászlóssal jóba lettem, rögtön felcsaptam én is katonának. Volt egy bádogdobom, s oldalamba akasztható kis tarisznyám. Kaptam tőle egy darab komiszkenyeret, betettem a tarisznyámba, vertem az éktelen zajt csapó szerszámot s masíroztam egész nap. Sokat lovagoltatott a térdén, nagyon szomorú volt, és gyakran mondta, hogy minden elveszett. Nem értettem a szó jelentését, s nem láttam semmi bajt, sőt, ilyen vidám életben régen volt részem. Pár nap múlva elmentek a székelyek, s utána a falut is elérte a kommunista világ. Nem volt többé szabad az utcára mennem, helyette idegen emberek jöttek rekvirálni, s elvittek mindent. Valami fojtogató hangulat ülte meg a falut, a betévedő rokonok is suttogva beszéltek, s gyorsan igyekeztek tovább. Nem értettem a világot, az embereket, verni szerettem volna a dobomat és játszani az elment katona bácsival.

Persze, dolgozni kellett mindenkinek, szigorúan büntették a szabotálókat. Egyszer kint voltunk a Csapóban, nagyapáméknak volt ott gyümölcsösük. Hirtelen, úgy kora délután sűrűdni kezd a nép az utakon és a fák közt, s szemmel láthatóan igyekszik hazafelé. Hangos szóval újságolják is, hogy a vörösök csatát vesztek Füred alatt, egy részük átúszott a Tiszán s most menekülnek befelé a faluba. Mi is csatlakoztunk a többiekhez, hogy minél hamarabb átérjünk a Kistisza hídján, hátha valahogy felrobbantják vagy más baja esik. Közben utolérték a menekülő katonák, csuromvizesen, ha volt rajtuk valami ing vagy alsónadrág vagy a hátukra dobott katonaköpeny, sokan azonban meztelenül jöttek. Komorak voltak és hallgatagok, némelyikük odavetett egy-két magyar szót, mások idegen nyelven gajdoltak, úgyhogy nem értettünk belőle semmit. A faluban civil ruhát rekviráltak s mentek tovább Pest irányába.

Ettől az inváziótól hamar megszabadult a falu, s nyomában eltűnt a néhány hónapos tanácsköztársaság. Harmadnapra bejöttek a románok, újabb katonai mozgolódás, de ezekkel nem volt szabad szóba állnom. Félóránként jöttek s elvitték a mozdítható holmit. Egy ragyásképp megállt nagynéném előtt, kézzel mutatta s tört magyar szóval mondta, hogy neki tíz tojásból süssön rántottát. Elkezdték a megtorlást, a kommunizmussal gyanúsítottakat nagyon megverték. Egyik ismerős bácsi, mikor már harmadszorra kellett volna mennie botozásra, felakasztotta magát. Nem érttem sem a kifejezést, sem a tettet, de valami szörnyűséget sejtettem mögötte, újra derengett bennem, hogy félelmetes és iszonyú is lehel az élet. Aztán elment a románok is, s újra kezdett kibontakozni a megszokott világ. Számomra — kézzelfoghatóan — véget ért a világháború.

Akkoriban fogott el egyszer a szinte kifejezhetetlen, mindent elsöprő öröm; ilyen intenzíven nem ismétlődött többé az életemben. Kirándulásra vitték az iskolás gyerekeket, minden osztályt összecsapva egy csoportba. Én még nem jártam iskolába, de megengedték, hogy Idussal én is elmenjek. Már ez a kivételezés is boldoggá tett; együtt lehetek a nagy fiúkkal és lányokkal. Elöl mentek a hatodik elemisták, én valahol a vége felé csellengtem Idus mellett a második osztályosok közt. Négy éves múltam akkor. Zászló is lengett a csoport elején, csak az én boldogságom lobogott tisztábban a kirándulás fölötti örömömben.

Nem messzire mentünk, csak ahol az Eger-vize beleömlik a Kistiszába, a Cserő-hát és a Csapó közti erdőbe. Sosem jártam még ilyen végtelennek tűnő sűrűségben. Bármerre néztem, csak fák voltak, moha, titkos mélyedések, görcsökbe rándult gyökerek és ágak, s a nap játéka a levelek közt és a földön. Szép volt a nyírfák fehér törzse s az égig érő sűrűség boltíve fölöttem. Percek alatt álmvilág vett körül. Egy lettem az erdővel, végre hazataláltam a szürke realitásból. Futottak a fák s én velük repültem, hallottam a tündérek szárnya suhogását, a nyírek fehér törzse szépségben villogott, s én eggyé váltam ezzel a sok csodával. Elveszett számomra minden más, eltűntek a rohangáló gyerekek, egyedül voltam a meseerdőben. Csak botladoztam a fáim körül, s elöntött valami kimondhatatlan boldogság. Talán nem is az volt, hanem valami megnevezhetetlen más, de örömben égtem mint a meggyújtott fáklya. Szinte kibírhatatlan volt a boldog révület, szinte már megsemmisítéssel fenyegetett. Felnőtt korban tudatosan ezt az állapotot csak pillanatokig lehetett volna elviselni, de én akkor még nem voltam ötéves.

Órák múlva Idus megkeresett, ebédelni hívott, de én alig hallottam a hangját, s folytattam révült mászkálásomat a fák körül. Valami olyasmit kiáltott felém, hogy majd megmond mamának, de az én ebédemet elfújta a szél.

Mi volt ez a feloldódás és boldogság? A végtelen megsejtése, a szépség lenyűgöző hatalma, a filozófia vagy az Isten eluralkodása fölöttem és egész valómon? Talán teljes életemben ezt az álmvilágot kergettem

ezután; itt-ott megfogtam belőle valamit, de a részletek is mindig kicsúsztak a kezemből, ezért lett a remegő boldogság irrealitása helyett vergődés a sorsom. Mindenesetre ez a kirándulás is megtörtént velem.

Sokszor mentünk templomba, eleinte Mama vitt vasárnaponként, később — lévén református elemi az iskolánk — ott kellett lenni minden alkalommal. A prédikációból egy szót sem értettem, untam is szinte az elalvásig, de a gyülekezet embersűrűsége lenyűgözött, különösen az énekek sodró ereje. Még ennél is jobban az orgona minden sarkot és pórust betöltő zúgása. Elképzelni se tudtam, honnan jön a hang, csak volt és sodort magával. Nem ismertem a zeneinstrumentumot, nem láttam a kántor ténykedését, játékát a billentyűkön, nem is hittem volna, hogy ember produkálja az elsöprő hangorkánt. Emberen túli erő és szépség volt az orgonahang.

Egyszer világosság gyúlt bennem. A szószék hangvisszaverő tetejének a közepén vörösre és aranyra festve ott lobogott szimbólumként Mózes égő csipkebokra. Onnan jön a hang, ujjongtam fel, onnan fújja Isten a ritmikus hangorkánt. Éveken át így tudtam, míg az iskolában meg nem tanítottak a harmónium és az orgona titkaira, s meg nem sejtettem, hogy Mózes égő csipkebokra helyett a szószékről emberi beszéddel szól hozzánk az Isten. Akkor lettem kriptopápistából kálvinistává Poroszlón.

Iskolába kezdetben az alvégre jártam, tőlünk néhány házzal lejjebb. Az első, második elemisták ismerkedtek ott a tudomány alapjaival; a felvégen is volt egy hasonló tanoda, míg az idősebbek osztályai az emeletesre húzott épületben voltak a templomkertben. Nem félttem az iskolától, sőt, már vártam, hogy Idus nyomán én is járhasak oda. Fiúk, lányok együtt voltunk egy szigorú tanító keze alatt. Nem volt semmi problémám a betűkkel és számokkal, sőt, valami kiváltságos helyre tettem szert. Órák előtt, míg a tanító urat vártuk, vigyázó ügyelt a rendre. Lassan kialakult, hogy én lettem az állandó vigyázó. Nem bízott meg velem senki, de a gyerek köztársaság látása és ítélete azzá tett, minden demokratikus szavazás nélkül. Legalább olyan rend volt a tanítás előtti időszakban, mint az órák alatt. Nem kikényszerített csend, hanem az elfogadott állapot békéje, ma sem tudom, hogy csináltam, talán valamilyen karizma nyilvánult meg bennem. Ez a képességem sokszor felvillant életem későbbi folyamán is, de soha többet olyan töretlenül. Lelkipásztorkodásom évtizedei alatt minden gyülekezetemben rend volt, s nem a megalkuvás vagy ügyeskedés rendje. Föltétlenül valamilyen sugárzás veszi körül az embert.

Egyszer tenyerest is kaptam első elemista koromban. Tél volt, az óráközi szünetet is az osztályteremben töltöttük, akkor nem volt vigyázó, le kellett vezetni valahogy a tanítás alatti feszültséget. Csak felfordítani nem volt szabad az iskolát. Az is megesett néha. Egyszer a bodzapuskákért és a munícióként használt kenderkócért folytatott harc minden mértéket felülmúlt. Az óriási zajban bejött a tanító, kiáltására csend lett, mindenki kotródott a helyére s akkor jött a megtorlás, végigverte a fél osztályt. Bemondás alapján ténykedett, valaki az én nevemet is kiáltotta, pedig nekem nem volt bodzapuskám. Ki kellett nyújtani a kezemet, s már csattant is tenyeremen a nádpálca. Mintha parazsat dobtak volna bele, s nemcsak égett, hanem fáj is komisz módon. S még jobban bántott megsértett igazságérzetem, kezdett megrendülni a felnőttekbe vetett bizalmam, s a másik gyerek sem volt már annyira gyanútlan társ.

Eljött az évvége is, megkaptuk a bizonyítványt az első elemiből, a tanító nálam nyolc-tíz évvel idősebb fia osztotta ki. Én egy szeplős kis zsidó lánnyal mentem érte, a kamaszkorban levő fiú játszott velünk, hol az egyik, hol a másik bizonyítványt nyújtotta felénk, s kötekedve kérdezte, kinek melyik kell. Nekem mindegy, válaszoltam, mire nevetve mondta, hogy az egyik végig kitűnő, a másik éppen hogy elégséges. Kinyitottam a magamét, s megállt bennem az ütő: a tanító nem vette a fáradságot, hogy minden tantárgy után odairja a minősítést, hanem egyetlen lendülettel keresztbe írta, hogy kitűnő. Ilyen még nem volt — gondoltam —, míg hazafelé igyekeztem, hogy minél hamarabb megmutassam a dicsőséget. Idus is mindig kitűnő és jeles bizonyítványt hozott haza, volt is nagy örvendezés és dicséret, az ünnepi ebédre még a rokonok közül is meghívtak egy párat.

Anyám volt otthon, nagy büszkén adtam kezébe a bizonyítványomat. Megnézte és azt mondta, hogy rendben van. Hirtelen elszürkült körülöttem a világ, de anyám úgy látta: a lányokat futtatni kell, a fiúkat kemény kézzel fogni. Engem különösen szigorúan neveltek; anyám tekintetében abban a pillanatban már benne volt az egyetemi diplomák, sőt, a díszdoktorság követelménye. Sokféle hullámvás és keservek után be is futott mind. A tudományhoz való viszonyom az egyetlen lendülettel keresztbe írt kitűnő bizonyítvánnyal kezdődött, s életem vége felé a díszdoktorság volt a befejezés.

Már második elemista voltam, mikor az első mozibemutató megérkezett Poroszlóra. Együtt ment az osztály, hogy lássa az új csodát, a tanító úr vezetett bennünket. Fejenként egy tojás volt a belépődíj. Nekem rosszul indult az ügy, mert a kezemben tartott bilétát a szomszédom hirtelen mozdulattal összetörte. Elkámpicsorodtam, hogy nem láthatom az új csodát, de a tanítónk protekciójára beengedtek tojás nélkül. A

kocsmahelyiségben csak egy fehér vásznat láttunk a dobogón, aztán sötét lett s kigyúlt valami fény. Mozgó árnyak jelentek meg a vásznon; időbe telt — legalábbis nekem —, míg kivehető emberi alakokká formálódtak. De nem voltak élő emberek, fényképeknek se nézhettem, mert mozogtak a vásznon. Férfiak, nők összesimulva táncoltak. Szellemeik, villant fel bennem a gondolat, az elsötétített szobában láthatóvá vált lidércek. Nem félttem, de viszolyogtam az egésztől. Mi lesz, ha előzőnlük a világot? A táncot untam, különösen ott látható formájában. Nem nagyon izgattak az értelmetlennek tűnő árnyak sem. Utána kimentünk a Cserőhátra, fára másztunk, s vad kedvvel próbálgattuk, hogy ki erősebb a birkózásban. Vászonra lapult szellemeik helyett kézzelfoghatóan érzékeltünk mindent. De este az ágyban újra felmerült bennem a gondolat: mi lesz, ha ezek a lidércek előzőnlük a világot?

Nagyanyám volt a ház igazi úrnője. Nemcsak az övé volt az épület, hanem lényével be is töltött mindent, fizikai helyet és szellemi mozzanatot egyaránt. Gondolkozásomra döntő módon hatott, s erősen meghatározta lelki és szellemi fejlődésemet. Lényé, közvetlen sugárzásával is, még inkább kis könyvtára révén, amire mindig gondja volt millió ténykedése közben. Őrizte, olvasta s nekem a kezembe adta a köteteket. Nyolcadik évem volt a nagy olvasások kora, átnyúlt a kilencedikbe is; szinte elsodortak a könyvek és a betűkben rögzített gondolatok. Szellemi életem alapjai akkor fundálódtak meg: koromhoz képest nagy tudásanyagot is gyűjtöttem, s ami még fontosabb volt, gondolkodásom és életérzésem határozott irányt kapott, s ezt a későbbi hatalmas tudásanyag (doktorátus, egyetemi magántanári képesítés) csak módosítani tudta, de nem változtatta meg soha.

Első volt egy fekete-piros kötésű nagy könyv, visszagondolva valamilyen díszkiadás lehetett. Sajnos, a címét rég elmosta az idő, s az ilyesminek Amerikában nem lehet utánanézni, de a mondanivalója ma is bennem él: az 1848-49-es szabadságharcról szólt, népszerűen megírt monográfia formájában. Lapjairól kitarult előttem az akkori Magyarország, s a küzdelem lefolyása töviről hegyire. Megismertem a mozgató erőket, hőseit és áruelit egyformán; személyes ismerőseimmé váltak a magyar szereplők, az osztrák generálisok és egyéb figurák. Végigizgultam a könyvet, belém rögződött minden szava; állandó stúdiumommá lett, újra és újra átfúrtam magam minden során. Hogy ne zavarjanak az olvasásban, vagy más tennivalót ne bízzanak rám, elbújtam a nagyszobában a bútorok mögé, s olvastam, olvastam. Sokszor kerestek s hangzott a vád, Laci újra elszökött. Rendszerint anyámnak jutott eszébe: biztosan megint elbújt olvasni valahová.

Akkor még nem tudtam, csak később derült ki, hogy határozott történelemszemléletet szereztem, s belém rajzolódott egyfajta nemzet-karakterológia. Adyval való későbbi foglalkozásom közben azonosult mind a kettő igazán. Nagyanyámmal, a Gachal testvérek anyjával, *Demeter* Juliannával meg is beszélhettem a véremmé vált históriát, rendkívüli intelligenciája még ragyogóbbá varázsolta az olvasott lapokat.

Arany Toldija volt a másik döntő élményem. Ezt is akkor olvastam együtt a szabadságharc történetével. Itt is érdekelt a mese, a mondanivaló, hisz nyolc-kilencéves voltam, de itt más csoda fogott meg igazán: hogy lehet ilyen szépen megírni valamit. Akkor biztosan nem így fogalmaztam, de emlékszem, libabőrös lettem a szavak folyásától, soha nem hallottam még ritmusról, nem tudtam, mi a versforma, csak éreztem a nyelv lüktetését, a szavakba vésett szépséget. S tudtam, hogy ez az én nyelvem, én is így beszélek, ha nem is ilyen ragyogóan. Nem volt benne egy szó sem, amit nem ismertem vagy idegenül hatott volna. A gimnazista pesti gyerekek szótárral olvasták a kötelezővé tett *Toldit*, másképp nem értették, nekem természetes elemem volt az óriási szóözőn. El is határoztam, hogy felnőtt koromban én is ilyen szépen írok majd magyarul. El is jegyzett Arany egész életemre a magyar nyelvvel és költészettel, laktam volt bár Magyarországon vagy Amerikában. Később tudtam meg, hogy csak egy csonka Toldit ismertem Poroszlón. Biztosan nem a kiadásban volt a hiba, hanem a könyv kötése lazult meg s az utolsó ének kihullt belőle. Itt, a tizenegyedik résszel végződött a költemény, a ravasz és hitszegő csehn vett győzelemmel. Utolsó sora gyakran csengett a fülemben: *Buda nagy hegyei visszakurjongatnak*. Tökéletes befejezésnek éreztem, az egész világ visszhangozza Toldi nagyságát, teljes a dicsősége. Semmit sem tudtam a 12. énekben elmondott igazságtévésről, előttem rejtve maradt a királyi jutalom. Csodálkoztam is, mikor középiskolás koromban a csonkítatlan költemény került a kezembe. S még azután is gyakran felrémlt az utolsó sor: *Buda nagy hegyei visszakurjongatnak*.

Persze, tetszett maga Toldi is, ereje, szépsége, jósága lenyűgözőtt, s mikor diadalt aratott a ravasz és gonosz erőkn, örömben gyakran sírva fakadtam, könnyeimmel áztattam nagyanyám könyvét. Ezt a szépséget és jóságot már nem beszéltem meg senkivel; tudattalanul is magamat építettem vele.

Kéznél voltak *Tompa Mihály* virágregéi is, már nem emlékszem, hogy Toldival egybekötve-e vagy külön kötetben. Más világ, más mesék, de nagyon megfogott az áradó szentimentalizmus s a virágokkal való azonosulása. Alapjában romantikus lélek voltam, s az is maradtam mindvégig, minden tudományom mélyén a metafizika és a teológia munkált. Csak kevesen tudják, hogy ez a legigazibb realizmus. Tompa a virágokról mesélt; túl az erkölcsi tendenciákon eggyé vált velük. Ez új volt; addig is szereltem az állatokat, bele tudtam élni magam a gondolkodásukba, a létükbe, s most, Tompa nyomán, hozzásimultam a növényekhez. Arany

erőteljes nyelve itt lággyá vált, de ez a szépség is körülölelt egészen. Nyolcéves koromban, tudtomon kívül, esztéta voltam.

Nagyanyám könyvtárában talákoztam Krisztussal is, mikor hűséges tanítványa társaságában ember módján járta a magyar Alföldet. Vándorként gyalogoltak faluról-falura. Krisztus, az emberi méltóság legnemesebb formájában nem szavakkal tanított, hanem Péter gyakori baklövése után ragyogtatta fel a helyes emberi magatartást. A könyv címe rég kiesett a fejemből, de a meséi ma is élnek. Elevenek voltak hét-nyolcéves koromban, belőlük megtanultam a mindennapi élet etikáját. A nép számára sem volt kegyeletsértő a mesesorozat, ők is erkölcsöt tanultak belőle.

Harmadéves teológus koromban (1934-ben) jártam először Erdélyben, egy barátommal róttuk az utakat, s a hegyóriások úttalan világát. Ahol ránk esteledett, ott kértünk szállást. Nem mindig mertek adni, féltek a román csendőrség brutális megtorlásától. Valahol a Székelyföldön egy parasztgazda is hezitált; vacsorát adott, de szállást nem. Vacsora után valahogy előkerült Krisztus és Péter vándorlása a magyar világban. Egyik történetet én mondtam el, a másikat ő. Egyek lettünk magyar krisztusi tudományunkban, tiszavidéki és háromszéki magyart a román brutalitáson túl egybekötött egy régi népkönyv. Nemcsak az én lelkivilágomat formálta korán, hanem százezrekét is a Kárpát-medencében. Nagyanyám könyve szólt hozzám a székely parasztember szájából, Krisztus erkölcsi tanítása. Kevés helyen aludtunk olyan jól, mint ott Háromszéken Krisztus és Péter oltalma alatt.

Elmaradhatatlanok voltak az ördögök is Jézus mellől. Sivatagban történt nagy megkísértése óta körülötte csatangoltak állandóan. A Sátán meg akarta nyerni magának, hogy elrontsa, lehetetlenné tegye az emberek és a világ megváltását. Jézus sok ördögöt űzött ki a megszállottakból. A fő gonosz kisebb-nagyobb segédei itt nyüzsögnek a magyar világban is, lépten-nyomon feltűntek az emberek életében, reálsan érezte a magyar lélek, hogy ezek is szerves tartozékai a világnak. Volt nagyanyám könyvtárában egy agyonolvasott könyv. Eleje, háta rég leszakadt, cím nélkül, kezdet nélkül, befejezetlenül nyüzsögtek benne az ördögök. Nem maga a Sátán, hanem segédei és kisunokái. Meglepő volt nagy szerepük a mindennapi életben. Nem is csak a Biblia démonai voltak, hanem valamilyen elsüllyedt vallásból maradtak itt a magyarok közt. Ritkán vívott velük tragikus harcot az ember — legalábbis a könyv szerint —, inkább komázott velük, és derült gyakori felsülésükön. Nem a délszlávok vagy a román nép lelket megszálló gonoszairól volt itt szó, akiket a papoknak mágikus módszerekkel ki kell űzni az emberből, hanem külön életet élő jelenségek nyüzsögtek a könyvben, kívülről igyekeztek elrontani az útjukba kerültek életét.

A racionalizmusra hajló magyar paraszt számára érdekes módon valóság volt ez az ördögi hadsereg, valahogy itt maradt még történelem előtti korából, s megszelídült hosszú együttélésük alatt. Nekem a furfangos meséken túl egyet mondott ez a kezdet és vég nélküli könyv: túl a kézzelfogható világon nagyon sok rejtett dolog van még; előkészített Shakespeare és Kant befogadására, s nyitogatta az utat a Biblia teljessége felé. Megsejtette velem az eszkatológia valóságát.

Ezzel a lehetőséggel más módon is talákoztam poroszlói gyerekkoromban. Édesanyám hozott haza egyszer egy könyvet, nyilván nem akarta visszautasítani valahol. Visszagondolva rá, az akkori szóhasználat szerint tipikusan szektás könyv került a kezembe. Ennek is elmosódott már a címe; belémragadt azonban a mondanivalója. Megrögződött érzelmi tartalma szerint hetednapos adventista irat volt. Hátsó borítólapján az ezer évre megkötözött Sátán nézett farkasszemet velem. Gyűlölet és szenvedés sugárzott róla, s a bukott Lucifer tragikus göggye. Sokszor elnéztem ezt az arcot és alakot; emlékszem, hitelessé tette a könyv mondanivalóját, amit ugyan félig se értettem, de komolyságát nem vontam kétségbe egy pillanatra sem. Már akkor felrémlt előttem a világ vége mint lehetőség, látóhatárom ismét túlterjedt a kézzelfogható valóságon. Semmit sem tudtam biztosan, s igazolni se próbáltam semmit, de már bennem rezgett a titok félelme, s — emlékszem — nagyon örültem a titkaimnak, persze, a többiekkel együtt én is felmáztam a fák tetejére, s loptam a zöld szilvát a szomszédok kertjéből. Lucifer bosszuló alakján túl az éretlen gyümölcs nyomán gyakran kínzott a hasfájás.

Hát, igazi gyerek-olvasnivalóim nem akadtak? Persze, hogy hozzájuk is jutottam, ha nem is nagy számmal. Egyik barátom, inkább játszópajtás ugyan, Gaál Feri, papunknak a fia adta kölcsön Hauff meséit. Másfajta irodalmi éghajlat alá kerültem rögtön, valóságból a kitaláltba. Mert a mesehős Krisztus, az ördögök, az adventista Lucifer is valóságok voltak a valótlanban, nem szólva a szabadságharc hőseiről, de Hauff meséi kiagyalt figurák. Szerettem ezeket a fabulákat is, pihentettek az irreális valóságok közt, s egy más nép, más kultúra, másféle vágyak üzenetét hozták. *Andersen* meséiről az volt az érzésem, hogy azok lányoknak íródtak, olvassák ők, ne pedig én, ha olvasnak egyáltalán.

Életem hetedik karácsonyára Mackó Muki és társasága állított be hozzánk. *Sebők* Zsigmond könyvét — Mackó úr utazása szárazon és vizen — kaptuk ajándéku. Abból kezdtem ismerkedni Budapesttel, s az ország sok más helye is otthonossá vált számomra. Szerettem állatokba bújtatott emberi alakjait, de az eddig felsoroltak után mondhatott-e nekem még valami újat Mackó úr és társasága?

Azért nemcsak a betűkön keresztül formálódott az életem, jóval a könyvek előtt közvetlen impulzusok is szerepet játszottak benne. Gachal nagyapámat naponta láttam, néhány jó szót, simogatást is kaptam tőle, de formáló módon már nem épülhetett vele egybe az életem, nagyon beteg volt már s rövidesen el is ment közülünk. Ez volt az első találkozásom azt elmúlással. Hallani ugyan sokat hallottam már róla, de csak most vált közvetlen realitássá.

Egy nap arra ébredtem, hogy meghalt nagyapám. Sok rokon szaladt hirtelen össze, szokatlan mozgolódások mutatkoztak a házban, s elfojtott sírásoktól sűrűsödött a levegő. A nagy szobában terítetek ki, ahol születtem valamikor. Ebéd után Idus meg én bemehettünk, hogy még egyszer lássuk. Magas volt a katófalk, így székre állítottak, s ott feküdi előttünk nagyapám. Ismerős vonásokkal is idegen volt, mintha egy emberformájú tárgy ötlött volna a szemembe. Hiába próbáltam azonosítani, a koporsóban fekvő „valami” már nem ő volt, nem az egykori nagyságos úr és öreg paraszt. Akkor rémlett fel bennem először az élet mivolta, színe, illata, alakja, ahogy különbözik minden mástól. Abban a pillanatban a macskámat közelebb éreztem magamhoz, hisz élt, mozgott, nézett rám, valami furcsa, megfoghatatlan módon egy volt velem. Ő pedig tökéletesen idegen.

Eretnek érzéseimért meg is büntetett, leesett az álla, de szó helyett csak egy fekete üreg ásított rám. Idus, nagyapám váratlan akciójára megrémült és sikoltozni kezdett. Levettek bennünket a székről, s kivittek Isten szabad ege alá. Nekem ezzel még nem lett vége az ügynek; nem hittem el, hogy nem akart mondani valamit. Egész nyáron törtem rajta a fejem; s nem hagyott nyugton a halál kérdése sem. Nem ismertem a kifejezéseket, hogy „lét és nemlét”, de hat éves koromban jelentésük megfejtésével küszködtem heteken át. Egzisztencialista filozófussá váltam évtizedekkel Heideggerék előtt. Hiába próbáltam kérdezősködni felőle, csak kitérő válaszokat kaptam. Meg kell halni, villant hirtelen belém, s akkor megtudok mindent. Eleinte visolyogtam tőle, aztán belenyugodtam, csak azt a kikötést tettem, hogy előbb megvárom a selyemhernyók kikelését a szürke petékből. Azt sem tudtam elképzelni, pedig nagyon izgatott az ügy. Tehát várok, s csak aztán jöjjön a halál. Nagyapám az élet feleleteire és fogásaira már nem taníthatott meg, de felillantotta előttem a végső kérdést, az élet-halál problémáját. Ettől a témától nem szabadultam meg többé, filozófiában és teológiában kérdezősködtem utána, s gyakran egzisztenciálisan is szembe kellett néznem vele.

Egy ragyogó nevet hamar megtanultam az iskolában, s *Szenczi Molnár Albert* nem is kopott ki a tudatomból. Harmadik, negyedik elemista koromban az alapvető racionális ismereteken túl egymás után tanultuk a zsolnárokat, tudni kellett a szöveget, s addig énekeltük mindegyiket, míg dallamuk is megragadt a fülünkben. Nekem ugyan nem sok zenei adottságom volt (apámnak, anyámnak sem), de azért ma is bennem élnek ezek a dallamok. Igaz, egész életemben hallottam és használtam őket, de legjobban az eredeti benyomás maradt meg bennem.

Legtöbbjüknek akkor még nem értettem tisztán a mondanivalóját (ez nem a Toldi volt), vagy félreértettem, de volt bennük valami intellektusomon és egyéniségemen túli örök üzenet. Mintha megszólítottak volna vagy én beszélgettem volna valakivel. Számomra ez volt a kézzelfogható világon túli mondanivaló. Keserves volt a szövegtanulás, de még azt is szívesen csináltam a titokzatos tartalomért. Itt jelentkezett tisztán, szinte kézzelfogható módon először az Isten. Anyámtól tanult addigi imádságaim selypegésnek tünnek a zsolnárok mellett. Kemény, zord, felejtethetlen szavakban szóltak hozzám, s a dallam csak felerősítette ezt a hatást. A prédikációkat még akkor sem értettem a templomban, de a zsolnáréneklés révén, a gyülekezettel együtt én is az Isten tenyerén lebegtem vasárnaponként.

Így történt ez végtelenül sok emberrel évszázadokon át; a Biblia túl magas volt a népnek, különösen ha rossz hangnemben prédikálták vagy írástudatlanok lévén nem olvashatták soha, de az énekek, különösen *Szenczi Molnár Albert* zsolnárai az Isten közelébe emeltek. Ehhez olvasni se kellett tudni, a dallam emlékezetükbe véste a mondanivalót. Ő volt a legnagyobb református — egyáltalán magyar kultúrpolitikus. Vonzotta az egyházba az embereket és őrizte a sorsukat, lelki tartalmat adott s magyaroknak is megtartotta őket. Ország volt akkor is, amikor már nem volt ország.

Ott figyeltem fel először a vers külön formájára és életére. *Arany Toldijában* olyan természetes volt, mint maga az élő beszéd. Az is volt, megnemesített formában. A zsolnárokban észre kellett venni a verset; erőfeszítéssel és kemény eszközökkel formálták. Egy-egy sor mint az elhajított kő vágott mellbe: a próza és az élő beszéd mellett találkoztam vele. Évtizedek múlva a zsolnárok hangja ütött meg *Ady* költészetében, nem véletlenül, hanem szükségképp írtam róla könyvet. Egymást követik az események az ember életében, és magyarázzák is egymást.

A százötven zsolnárból legkevesebb harmincat, de lehet, hogy többet is megtanultunk könyv nélkül, legalábbis az első, második szakaszát. Ez volt a szilárd kapocs a föld és az ég, köztem és az Isten közt. S bár akkor nem tudtam róla, ez vont be egy óriási világirodalmi körbe is, ami évezredekkel azelőtt kezdődött és ma sincs még vége. Poroszlón már világirodalmi látóhatárom volt.

Ott alakult ki a belső, szellemi énem, aki magam voltam és maradtam mindvégig. Egerben a középiskola néhány fontos, rendszerint felesleges részlettudást akasztott rám, az éneket alig formálta vagy csak rossz módon, pedig a pubertás évei döntők szoktak lenni mindenki életében. Majd csak a teológián és a bölcsészeti karon kaptam valami újat, bár jórészt az is Poroszló folytatása volt. Egy kilencéves, szellemileg majdnem kész ember-jelenség hagyta maga mögött 1923 végén a szülőfaluját.

De egyelőre még nem tartunk ott, néhány érdekes dologról még be kell számolnom Poroszlóval kapcsolatban. Nemcsak kaptam a szellemi és egzisztenciális hatásokat, hanem már magam is produkáltam valamit. Reakció volt ez a kívülről jött szellemi záporokra, vagy előjelzése későbbi intellektuális és hétköznapi életemnek?

Kicsit szellemi központ voltam a gyerekek közt az utcánkban és a Cserőháton. Olyan lexikonféle és hirtelen magyarázat. Magamat is meglepett, mikor meseforrássá is váltam a többiek számára. Egyik osztálytársam udvarán labdázunk, rúgtuk a rongyból készült alkalmatosságot. Unottan és kifáradva ültünk le az udvar közepén álló színbe, hallgattunk egy darabig, azután beszélni kezdtem, lassan mese kerekedett ki belőle. Sose gondoltam, legalábbis tudatosan nem, mesém tartalmára, spontán jött a mondanivaló és a megfogalmazás. A föld alatt voltunk, hatalmas termek és labirintusok csodavilágában. Néhol zsákutcába kerültünk, nem volt tovább, de nekem csak egy gombot kellett megnyomnom, s már omlott is az elzáró gát, a helyére lépő függönyön gyorsan átjutottunk. Minden földből volt, kemény vagy porhanyós fekete talajból. Élőlény sehol, csak mi voltunk az urai ennek a csoda-barlangszerű fekete tájnak. Utakat nyitottam széles kézmozdulattal s termeket romboltam össze hirtelen.

Már falu nagyságúra nőtt föld alatti birodalmunk, mikor a szín mögül előlépett pajtásom nagyapja, az öreg Ari, Azarinak is hívták ugyan, sose tudtam, melyik az. igazi neve. Ravasz, rókaarcú ember volt, lesújtón, kicsit megvetéssel nézett rám, s azt mondta: így még sose hallottam hazudni gyereket. Majdnem elsüllyedtem meglepetésemben és a szégyentől, s mikor az öreg odábbment, magyarázkodtam, hogy nem hazudtam, mese volt a föld alatti történet. Fogd be a szád, torkolt le játszópajtásom, ha nagyapám azt mondta, hogy hazudtál, akkor hazudtál. De azért csak mondd tovább, olyan érdekes az egész. A kedvem azonban már elhagyott, még labdázunk egy kicsit, aztán igyekeztem hazafelé.

Visszaemlékezve a mesémre zavarban vagyok: spontán jött, nem kigondolt történet, s nem olvasmány-élményeimből fakadt, sőt, mintha ellenpólusa volna az eddigieknek. Az első kirándulás elragadtatása szinte tündérálmom volt, a negyvennyolcas történetek és a Toldi a legideálisabb realizmus és szépség, a zoltárok transzcendens távlatot nyitottak, még az ördögmesék is a hétköznapi világát erősítették, bár már szürkeségbe és mélységbe vesző háttérrel. Marad a halál és a Sátán dölyfös képe s valami bennem is rejtező mélység, az örök emberi mélység, a mágikus kultúra és a Semmi szülőanyja. S milyen jó táptalaj ezeknek a Gachalok világa: honnan zuhantak le... Egyedeikben még akkor is ragyogó emberpéldányok, helytálltak az élet minden fordulatában, de histórikumuk az örök emberi sors, a zuhanás, a rejtőzködés a társadalom mély rétegeiben. S ki tudja, hogy történetük nem az egész magyar nép sorsa-e? Bár lehet, hogy mindez csak magyarázkodás, s az én létem mélységei mutatkoztak meg a spontán módon ömlő mesében.

Különben az idő haladt; még inkább: fogyasztottuk az életünket, bár nőttünk napról napra. Egyik osztály jött a másik után az iskolában. Második elemista korunkban már azért verekedtünk, hogy kinek melyik kislány a szeretője. A fiúknál a sorrendet a testi erő és ügyesség határozta meg, a lányokét inkább tanulmányi előmenetelük, bár a csinos kinézés is számított. Legnagyobb verekedő *Orosz Károly* volt, neki *B. Kovács Piroska* jutott osztályrészül, a korán meghalt *Molnár Gézá*t *Oláh Gizivel* párosította a közvélemény. Nekem *Oláh Mari* jutott, bár inkább vonzódtam a másik kettőhöz. Mari vékony termetű, sovány arcú, fekete szemű kislány volt, a hétévesek gyanútlanásával, bár néha villant a szeme, mikor rám nézett, különösen, ha mindig neki adtam az örökösen vándorúton levő reklámcédulák valamelyikét. Ártatlan játék volt ez az élet partja és szakadéka közelében.

Első tanítóm *Berta Kálmán* volt, lelkiismeretes és szigorú ember. Mindenkinek fejébe verte az előírt anyagot. Féltünk tőle. A harmadik osztályban kerültünk újra a keze alá, akkor már több oka volt, hogy használja a nádpálcát. Meg is torolt minden rendetlenséget, a tenyeresek helyett már a fenekes járta. Ha dühös volt, két térde közé kapta a gyerek fejét, s az így kidomborodó hátsó részét csépelte a pálcájával. A delikvens ordított és rúgkapált; mindig attól félttem, hogy ebben a küzdelemben kitörik a nyaka, de sose történt ilyesmi, csak erősen homorítva tapogatták feneküket az áldozatok.

Szigorú nevelési eljárás volt ez, különösen ha elragadta a tanítót az indulat. Volt egy emberideál, amit mindenáron meg akartak valósítani: a tudomány elemeire és becsületre nevelt emberek. A családokban is ez volt a mérce, különösen a paraszti sorból kinőtt állami alkalmazottaknál. Sokszor csak a külső jegeit sikerült megvalósítani a gyerekeknél: felemelt fej, mosolygás, az önbizalom sugárzása. Ebbe sok gyereknek

beleroppant az idegrendszere, félénk, visszahúzódó ember lett belőlük, némelyik eljutott az öngyilkosságig. Évekkel később voltam tanúja egy ilyen szörnyűségnek. Mérnöknek szánták a fiukat, el is követtek mindent ennek érdekében. Beadták a reáliskolába, jó eredményekre szorították minden módon. Szigorú apja dresszírozta, parancs volt már a szemvillanása is. Egyszer láttam egy lakásba vezető rövid lépcsősor tetején állni a tizenöt éves fiút. Valamit el kellett mesélnie, szinte robbanó félelem volt a teste, de kiemelt fejjel mosolygott, reszketett az ajka, túlméretezett hangon beszélt, mondta az előírt történetet. Néhány lépéssel odébb szigorú tekintettel dirigálta az apja. Három hét múlva felakasztotta magát; tizenöt éves korában. Aztán az anyja mondta a védőbeszédet: mindene megvolt, az apja mindent előteremtett neki. Miért tette?

Szerencsére a parasztcsaládokban nem fordult elő ilyesmi. Nem akartak mérnököt faragni a gyerekükből, ha nehezen is, sokkal természetesebben folyt az életük. Az iskolai fenekeseket kibírták a fiúk, azután az ösztöneik igazították el őket s a lelkükbe ivódott zsoldtárok. Természetesen az iskola is nevelt, nem voltak egyformák a tanítók sem, s dresszúra helyett egymást formálták a gyerekek, egészséges versengés is hajtotta őket: ki lesz az első legény vagy lány a faluban. Ki tud kialakítani sikeresebb sorsot?

Második elemista koromban írtam alá életem első okmányát is, az úgynevezett ezüstbullát. Trianon szörnyű súlyként feküdt a magyar népen, nem kivéve a paraszt-társadalmat sem. Országos mozgalmak tartották ébren a szörnyű veszteség tudatát. Gyerekek belevésni a gyerekek lelkébe is, megszületett az ezüstbulla-mozgalom. Díszesen nyomtatott deklarációban fogadta meg az ország ifjúsága, hogy nem hagyja veszni az ezeréves hazát. Egy pecsétszerű kis tégely függött rajta, benne mind a hatvanhárom vármegyéből néhány pornyi rög jelképezte a történelmi országot. Ezt a fogadalmat minden iskola minden osztályából aláírta egy gyerek. A poroszlói református iskola második elemijéből rám hárult ez a feladat és kitüntetés. Velem íratva alá *Arany Géza* tanító úr. Természetesen nem voltam tudatában a mozgalom jelentőségének, bár otthon hallottam eleget a szörnyű veszteségről, de én voltam a kiválasztott a többiek közül. Sokféle politikai ténykedésem első lépése volt ez az esemény.

1923-ban végre sikerült apám szolgálati helyén, Egerben lakást kapunk. Otthagytuk Poroszlót, az öreg házat, életem kifomálódásának legfontosabb helyét. A falu, a ház, az iskola, a templom, a rokonok, a gyerekek egyforma erővel hatottak rám, külön-külön és együttesen formálták a sorsomat. Első olvasmányaim meghatározták lelki és szellemi fejlődésemet. Ami azután jött, csak módosított vagy rontott rajtam.

Az év októberében költöztünk Egerbe. Gyönyörű ős volt, sok gyerek még mezítláb járt az iskolába. Mindenki tudta, hogy megyünk, felnőttek és gyerekek egyaránt. Utolsó nap történt az iskolában hazafelé igyekezve... Egy darabig párban mentünk, csak később oszlott sokféle a sereg. Az én párom egy kislány lett; azelőtt nemigen vettem észre, valahogy kívületes a mozgáskörömön. Induláskor rám mosolygott, és azt mondta, menjünk. Akkor vettem jobban szemügyre. *Karsa Róza* volt, egy évig és két hónapig az osztálytársam; az első két elemi nem együtt jártuk. Negyedikes korukban már elkülönültebben éltek a lányok, egy osztályteremben a fiúkkal, de az óráközi szünetekben szinte maguk közt. Az ötödik és hatodik osztályban pedig külön teremben tanították őket, akkor már nagylányoknak számítottak.

Róza mellettem lépdelt, és átszellemült arccal nézett hol rám, hol maga elé. Nyúlánk volt, szőkésbarna haja szépen megfésülve csikófarokként hullott a hátára. Arca kicsit elütött a többiekétől, nem alma- vagy szív formájú volt, hanem hosszúkás egy kicsit. Szépen ívelt homloka alatt nagy pillájú barna szem nézett rám; egyenes orrán néhány szeplő mutatkozott, de csak egész halványan. Ajka és fehér arca átszellemült mosolyban fűrdött. Szinte gögösen hatott természetéhez mérten hosszú nyaka. Karton ruhájának a felső részét alig sejtető két kis emelkedés domborította ki.

Termete megnyúlt, ahogy mellettem lépdelt, királynőnek se lehetett nemesebb mozgása. S később csak engem nézett; soha nem láttam beszédesebb arcot. Vallott a tekintete, a szeme, a mozgása. Abban a pillanatban tudtam, hogy én az övé vagyok, s most, az utolsó napon megmutatta magát. Ennek már semmi köze sem volt a második elemiben folyó szeretődsdi játékhoz.

Akkor villant belém először a gondolat, hogy mindenkinek rendelt párja van, s az is, hogy az egymásnak szántak ritkán lesznek egygyé. Ott ment mellettem *Beatrice*, átszellemült teste és lelke ragyogón rám, vallott mindenestől, s én szinte megsemmisülten baktattam mellette. Kilencéves testében tökéletes nő volt, s én kilencéves kislány. Elkísért egy életen át; mindig őt vártam, mindig őt kerestem, de elsodorta tőlem a féltékeny idő. Az öreg ház sarkán pillanatra megtorlódott a sor. Akkor szólalt meg újra, nem gyermeki módon köszönt el: Isten veled. Hozzá se értem, fiúk és lányok közt elképzelhetetlen volt a kézfogás. A sarkon túl fel is bomlott a sor, egyedül ment hazafelé, engem meg még egy éjszakára elnyelt az öreg ház; de *Beatricét* nem felejtettem egy életen át.

Apám, anyám

Poroszlón nem voltam sokat együtt édesapámmal. Vasutas volt és Egerben teljesített szolgálatot, ott is lakott, egy kollégájával albérleti szobát vett ki, hetenként csak egy félnapra és egy éjszakára jött haza közénk. Sokszor vártam, de hétközben rendszerint elmosódott az alakja. Semmi esetre sem gyakorolt olyan befolyást az életemre, mintha mindig együtt lettünk volna. Egerben, serdülő koromban annál intenzívebben hatott rám. Poroszlón a környezet, a nála nélküli való család és az iskola nevelt elsősorban. Mint említettem, rendkívüli hatásokat kaptam, egy életre szólót, de felettes énem nem bontakozott ki erőteljesen. Ez jó is volt, könnyebben váltam sajátmagammá, másfelől halványabb volt bennem az ideál, illetve távoli személyek, negyvennyolcas hősök, *Toldi* Miklós formálták ki ezekben az években.

Egerben apám hatása alatt alakult az énem. Közelebb is került a mindennapok realitásához. Rendkívül felelősségteljes ember volt, kötelességét minden körülmények közt teljesítette, semmi sem adhatott felmentést alóla, s ugyanezt megkövetelte másoktól is; a rend volt az életeleme. Munkája mindennél fontosabb, de az emberi viszonylatokban is rábízhatta bárki az életét. Jó kolléga volt, szerették és becsülték a többiek, s példakép a fiatalabb vasutasok számára. A munka szigorát humorral enyhítette; otthon érezte magát a szárnyaskereké birodalmában.

Túlzott felelősségtudata aggodalmakkal járt, különösen, ha rólunk volt szó. Hamar észrevette, hogy nem az ő elképzelése szerint alakul az életem, gyakran kisiklom a mindennapok realitásából; anyám ebben lehetőségeket látott, apám csak a bukás szelét. Kamasz koromban meg is próbált a maga útjára terelni, de erősen ellenállt a lelkialkatom, s a nagyanyám házában formálódott énem. A teológiára már könnyű szívvel engedett el, s haláláig büszke volt másképp alakult jellememre és sorsomra. Állandóan olvasta a könyveimet, túl a maga matematikailag határolt körén igyekezett lépést tartani velem. Élete utolsó húsz évét ismét távol töltöttem tőle, de ez már nem rajta és a munkáján múlt, hanem a sorsomon: Amerikába sodródott az életem. Más beállítottsága ellenére is mindent megtett értem, egyengette az utamat.

Édesanyámról idáig nem sokat szóltam. Mindennapi nyelvhasználatunkban Édesmama volt a neve, a gyakorlatban csak Mama. Közel éreztük magunkat hozzá, ő volt a végső fórum (legalábbis Poroszlón) és mentsvár. Nagyon Gachal volt, szinte sűrítve hordozta magában a fajta tulajdonságait, csak érzékeny idegrendszerével ütött ki egy kicsit. Mindenre rögtön reagált, nem külsőleg, hanem belső lelki rezdülésekkel. Szeizmográf volt. Belelátott és beleélté magát mások sorsába, pedig a maga igazától nem tárgított soha; konok is tudott lenni, mint a Gachalok.

Lánykorából van egy fényképem, s néhány évvel későbből is őrzök egyet. Szép fiatal nő volt, nem lehetett elmenni mellette emóció nélkül. Hamar megkopott, egzisztenciálisan viszonyult a külső világhoz, s a belsőhöz ugyanúgy. Nemcsak az idegrendszere volt érzékeny, fizikailag sem volt erős, nem az a típus, aki csinál valamit, s utána kipihen magát. Mégis nagyon sokat dolgozott, magáról megfélelkezve tartotta rendben az életünket. Mindene volt a családjá, elsőrenden a két gyerek. Az első világháború után nagyon szegényen éltek az állami alkalmazottak, bizonyos igényeknek mégis eleget kellett tenni. Sok asszony családjá kárára elment dolgozni valahová, hogy magasabb életszínvonalat biztosíthasson magának, anyánk soha, ő megmaradt mellettünk, magáról megfélelkezve, csak nekünk élt; akarata szerint teljes életpályát kellett befutnunk.

Belsőleg megharcolta ezt a magatartást. Nem saját erejével csinálta végig: mélyen hívő lélek volt. Nem élt külön vallásos életet, formák és szövegek sose jelentkeztek nála, egész életével volt hívő ember. Bennünket már első mondataink kezdetén megtanított a gyermek-imádságokra: iskolás korunk előtt tudtuk a Miatyánkot, a Hiszekegy rendkívül hosszúnak tűnt nekem, de azt is megtanultam. Volt a család használatára szóló imádságos könyve, már hét éves koromban abból is kellett olvasni minden szombat este. Nem nagyon értettem Csiki Gergely imádságait, mégis szívesen átrágtam magam rajtuk: utána még forgathattam akár egy óra hosszat. Nagyon szerettem azt a könyvet, a lapok szélei kék futó mintákkal voltak díszítve, néhol fekete girlandok váltották fel. A születési és halálozási bejegyzések oldala különösen dekorált volt. A mintákat valahogy az imádságokhoz tartozónak véltem hét éves koromban, s úgy forgattam a könyvet.

Anyám sokat betegeskedett, élete utolsó tíz esztendejét nehezen vitte végig. Hetven éves korában halt meg, apám nyolcvannégy esztendőig élt, utolsó nyolc évében Idus volt a gondozója. Tőle tudom, hogy mama a kórházi ágyon énekeket recitált, hitét, könyörgését, halálba való belenyugvását az egyházi közösség megszentelt szövegével vitte az Úr Isten elé. Utolsó napjaiban sokszor hangosan mondta egyik évszázados dicséretünket: „Kegyess Jézus! én imádságomra / Hajtsad füled én kiáltásomra; / Jusson hozzád kéréssem én jómrá, / Ne nézz Uram méltatlan voltomra.” (Régiusz Király Jakab éneke, 1682) Nem lehettem ott a temetésén, New Yorkban, a Szabad Európa Rádió stúdiójában ténykedtem azon a napon. Egyszerre görcsös zokogásban törtem ki. Valaki megjegyezte: na, ez nagyon mélyről jött. Akkor temették otthon az édesanyámat.

Poroszlói éveim során megemlékezem még két álmomról. Nem tanácsos ugyan ezeket analízis kísértésének kitenni, de mind a kettő oly jellemző volt, s az első újra meg újra ismétlődött, hogy elválaszthatatlan akkori életemtől.

Talán öt éves voltam, talán még fiatalabb, amikor többször megjelent első álmom. Valahogy az űrben lebegtem, eltűnt az ismerős világ minden része és formája. Szürkéségbe veszett a végtelen; én benne voltam, könnyed mozdulatokkal siklottam, szinte átfoghatatlan távolságokban. Egyszer aztán zuhanni kezdtem. Görcsös félelem járt át míg néztem a végtelen Semmit. Hirtelen feltűnt a mélység alja: izzó vasrudaktól, félcenti átmérőjű acélfonalakból álló felület. Néha sűrűbb, néha ritkább ráccsá fonódott, s tüzesen izzott mindenfelé. Én pedig gyorsuló sebességgel zuhantam a szürke végtelenből. Félelemmel néztem a vörösen izzó acélhálót. A rácsok közein át lehetett látni, s érzékelttem, hogy alatta ugyanolyan végtelen szürke mélység tátong, mint felettem. Zuhantam, s mindinkább görcsbe szorult a testem, meztelen voltam, s iszonyodva vártam a vasrács forró poklát. Az utolsó előtti pillanatban mindig felébredtem, s tájékozódni próbáltam az ágyban. Percekbe került, míg oldódott a görcs, s megfogható tárgyakba kapaszkodhattam körülöttem. Ez az álom többször ismétlődött, most már nem emlékszem, hogy életemnek csak rövid szakaszát kísérte-e periodikusan, vagy két évig is velem járt. Iskolás koromban elmaradt, nem bántott többé hatodik évetemről kezdve. Négy-öt évesen nem tudtam volna ilyen precízen elmondani a tüneményt, de belém vésődött, s most életem végén pontosan beszámoltam róla.

Egy másik álmom sem mosódott el soha, ha nem is volt olyan meghatározó, mint az előbbi. Anyai nagyanyámmal álltam valamilyen víz partján, állóvíz volt, akkor úgy tudtam, hogy a Cserő. De visszaemlékezve sokkal nagyobb tószerség volt, tisztább a vize és a környéke változatosabb. Egyik kiszögellésénél álltunk, és a vizén át néztem a határt. Piros és rózsaszín árnyalatban játszott minden. Elképzelhetetlen színorgia volt, gyönyörűbbet kigondolni vagy festeni sem lehet. Ilyen színek nincsenek is a világon. Mozdulatlan állt a táj, maga volt a megdermedt, mégis élő szépség; öröm és békesség szállt rám. Mikor már elviselhetetlen volt a látvány és a boldogság, akkor nagyanyám mosni kezdett az öbölben. Hatalmas darabokat vett kézbe, csapkodott a tóban, sulykolta a ruhát, én meg bokáig, térdig sétáltam a vízben. A hullámokkal megtört tó ezerszeresen verte vissza a színeket és a ragyogást. Nagyanyám kiterítette a kimosott darabokat, s azt mondta, kisfiam most menjünk haza.

Olyan elevenen élt bennem ez a jelenés, hogy utólag évekig gondolkoztam: álom volt-e vagy valóság? Tizenéves koromban nem tudtam eldönteni, hogy mi lehetett. A víz nagyobb volt a Cserőnél, a szépség és a boldogság túlment az emberi méreteken, de valóságos volt, megtörtént mivoltát sehogy se tudtam kiengedni a kezemből. Próbáltam megfejteni, napfelkelte volt-e vagy naplemente. A jelenés idején ez meg se fordult a fejemben, csak később kíséreltem meg ilyen módon kideríteni valóságos- vagy álmotermészetét. Máig elkísért az évtizedekben. Életem egyik legszebb mozzanata volt, és ez is nagyanyámmal együtt történt, mint később a 48-as történelmi évkönyv és a *Toldi*. Hatéves lehettem, talán még annyi sem.

Évtizedekig nem jártam Poroszlón, börtönbe kerülésem előtt 1946-ban voltam ott utoljára. Aztán jött a nagyvilág, Svájc, Anglia, az Egyesült Államok, Kanada. Ezerszer szebb tájakat és sok érdekességet láttam mindenfelé, de a lelkem mélyén mindvégig eleven maradt Poroszló. 1983-ban látogattam haza először, rögtön igyekeztem szülőhelyemre. A falu nagyjából azonos maradt, alig látszott valami változás, csak a régi Újvilág kocsmá helyén húztak fel egy kommunista ifjúsági központot. Túlhangsúlyozott volt nagyságában és formája szerint egyaránt. Ottlétemkor zárva találtam, nem mutatkozott élet körülötte sem. A főutca különben a régi maradt; a katolikus templom kopottabb volt, a községháza sok évtizedes mivoltában állt a régi helyén, a valamikori emeletes református iskola akkor is a kálvinista templom kertjében gubbasztott, a parókiával együtt, csak most a régi zsolttárok helyett marxista tanokat hirdettek benne. Megnyugtató és hűvös volt a templomkert, karcsú tornyával nem változott az Isten háza sem. Nem tudom, most hány harangja lapult a falu fölött; gyermekkoromban a három közül, csak a legnagyobbat nem volt szabad húznom, az magával rántott volna a magasba. Nem mentem be a parókiára, nem akartam kellemetlenséget hozni senki fejére. De jó volt érezni körülöttem a régi világot és békességet. Vagy száz méterrel odébb állt a szülőházam, illetve csak a keleti fele, a csapóközi sarki részét lebontották, idegen épületet húztak fel a helyén.

Próbáltam beljebb menni a falu sűrűjébe, szerettem volna megnézni Julis néni régi házát is, kimenni a gyepszélre. Bár pontosan tudtam az irányt, s emlékeztem pár közre, mégis eltévedtem, vissza kellett mennem a főutcára. Áthatolhatatlan dzsungel volt Poroszló, házak és istállók rendetlensége. Ázsiát láttam mindenfelé. Mintha egy horpasz lett volna a falu Európa testén; a kommunizmus méginkább konzerválta, s ordítóvá tette ázsiai voltát. Nem tudom, ez a horpasz ott volt-e az emberi lelkekben is, de mintha onnan vetítődött volna ki a falu képe.

Legnagyobb meglepetésemet mégis a megváltozott határ okozta. Tudtam, hogy a Tiszán létesített hatalmas víztároló-medencébe került a falu alsó határa; hét-nyolc kilométer mélységben a Jana, a Posta, az Alsórét, a Csapó és a Cserőhát. Gyermekkorom világom. Az óriási gát a falu alatt húzódott, a volt Cserő túlsó oldalán, alig száz méterre az öreg háztól. Álltam a gát tetején, s néztem az egyetlen víztükröt. Kiálló fák

szakították meg mindenfelé, ki sem vágta őket, úgyis elrothadnak majd a mesterséges tóban. Néztem a harmad-Balaton nagyságú medencét, s temettem a gyerekkoromat. Nincs már Cserőhát, ahova játszani és álmodozni jártam, elnyelte az Eger-patakot is a víztároló, pedig annak a partjánál szebbet elképzelni se tudtam, anyámtól örökölt Csapó részem is víz alá került, gyümölcsfaival együtt. Első kirándulásom helyén nem tündérek repkednek már, hanem halak úszkálnak a mélyben. Ez a hatalmas gát nem az én tiszapartom, hol van itt a fűzfaerdő, s hol a régi barátok kacagása. Eltűntek *Molnár Gézával*, *Széles Vincével* és a többiekkel együtt.

Szomorú voltam a gát tetején, és néztem a vizet. Tudtam, hogy szükség volt rá, öntözi majd a kiszáradt szikes talajt, s több kenyeret és veteményt ad az országnak, mégis nehéz volt temetni a gyerekkoromat. Nem is csak áldást ígért az új medence, veszélyeztetni a falu életét is. Központját kivéve, ahová tartozott Gachal nagyapám öreg háza is, mélyen fekszik a település, az alvág jórészt kiszáritott mocsarak helyén. A hatalmas medence most megemelte a talajvizet. Nem fenyegeti a falut többé a Tisza áradása, de az alulról jövő víz emelkedése lassan áztatta a szigetelés nélküli vályogházak falait. Egészségtelenül és veszélyben élnek a poroszlaiak. Majdnem negyvenévnnyi távollét után én is szomorúan ballagtam le a hatalmas gátról. Mintha az idő gátjait hagytam volna magam mögött.

Eger

Térjünk vissza kilencéves koromhoz. *Karsa Róza* búcsúztatása után másnap átköltöztünk Egerbe, az otthoniasan meleg falu után új világ jött, másfajta lehetőségekkel terhes, nagyobb kapu a jövőre nézve. Én legalábbis úgy éreztem. Idus félt a várostól, hogy találja meg benne a helyét. Poroszlón körülhatárolt és előkelő pozíciója volt az iskoláslányok társadalmában. Rangsorolás szerint a harmadik volt, csak *Zsutai Eszti* és *Nemes Eszti* előzte meg. Nemcsak a tanítók jelölték ki valakinek a helyét, hanem a gyerekközvélemény is, sőt a falu társadalma. Okosabbak voltak nála ezek a lányok? Egész biztos nem, a szépségük is relatív volt, inkább szerepet teremtő erejük volt nagyobb. S Idus elfogadta a harmadik helyet. Félt Egertől, lány volt, s nálam százszor jobban tudta, hogy komplikáltan kell harcolni a pozícióért. Középiszolás korunkban mindig ott volt az elsők közt.

Én gyanútlanul és felcsigázva vágtam neki az új világnak. Egyszer már jártam Egerben, s nagyon bennem élt a „nagy” város mozgalmassága és reális szépsége. Szent Istvántól kezdve püspöki székhely volt, s az újkorban a végvárok egyike. Barokk mivolta párját ritkította Magyarországon s különös romantikáját tizenkét közép- és főiskolájának köszönhetette. Valahogy úgy hatott rám, mint *Adyra Párizs*.

Akkor még nem tudtam, hogy mennyi buktatóval jár, Idus reálisabban mérte le, én viszont fenntartás nélkül éltem benne, mint azelőtt, Poroszlón. Ezekről most nem akarok beszélni, csak a negyedik elemi történetem.

Néhány iskola kivételével a többi katolikus intézet volt, tilalomfák védték a más vallásúaktól, s a középosztály gyermekei részére fundálták valamennyit. Ha valaki mégis áttört a korlátokon, annak százféle nehézséggel kellett szembenéznie. Apám ismerte a várost, ott volt katona, de nem ismerte a lelkét. Ösztönszerűen a református egyházhoz fordult, s onnan várt segítséget és eligazítást. A gyülekezet lelkipásztora, *Tóth István*, anyai részről távoli rokon is a felesége révén, mindenben segítségünkre volt, s eligazította iskoláztatásunk kezdetét. Engem a város középpontjában működő állami elemibe íratott be, a Halaspiac kellős közepén. Az előkelő katolikus líceumi elemibe úgyse vettek volna fel, viszont így nem kellett valamelyik „hóstyán” működő felekezeti iskolába sem járnom. Úri és paraszt gyerekek vegyesen töltötték meg az elég szűk termet. Idegen volt minden, s gyanakvással fogadott az osztály, maga a tanító is. Már az első napon kiszólított a tékép elé, s alaposan megvizsgáztatott a Dunántúl földrajzából. Mindent tudtam, többet mint kellett volna; végül kesernyés elismeréssel s az osztály felé megrovóan mondta: ez a Tiszafüredről vagy honnan jött gyerek többet tud mint ti. (Tiszafüred a szomszéd község volt.) Percek alatt helyem lett a gyerektársadalomban, bár az idegenség az év végéig sem oldódott fel egészen. Vitathatatlanul az első pozícióba kerültem nemcsak földrajzból, hanem a számok világában is, és egyéb vonatkozások sem voltak kivételek.

Messze laktunk a Halaspiactól, jó két kilométer volt az út. Csak a város szélén, a vámházon kívül sikerült lakást kapnunk, beljebb tömött volt a város; a háború után nem építkeztek, s az új határokon túlról jött menekültek elfoglaltak minden zugot. Csak négy év múlva tudott apám házat építtetni a Hajdú-hegyen, a szőlők világában. Addig róttam a kilométereket. Nem is esett nehezemre, ha futotta az időmből, néha azonban szorítottak az események.

Csak hárman voltunk protestánsok az osztályban. A katolikus hittanórát beiktatták a tanrendbe, a mienket nem. Volt ugyan egy református tanító, a minisztérium mindig kinevezett valakit, hogy kántora lehessen a gyülekezetnek, ő tartott nekünk vallásórákat. Csak a rendes tanítás befejezése után, ami előtte mindig egy lyukasórát jelentett. Haza nem mehettem, oda-vissza nem jártam volna meg az utat. Jó időben a Halaspiacra báméskodtam, élveztem a sürgést-forgást, az árúk hatalmas tömegét. S mindig éhes voltam. Néha az egyik közel lakó református fiú, *Sódi Zoltán* elhívott magával. Apja, anyja dolgozott, nem volt náluk otthon senki. Szegények voltak, ebédre csak egy darab kenyeret hagytak az asztalon Zoltánnak. Éppen hogy elverhette vele az éhségét. Első alkalommal kezébe vette, rám nézett, szó nélkül kettétörte, s a nagyobbra sikerült darabot nyújtotta felém. Spontán volt a mozdulata, szeretet sugárzott belőle. Pillanatnyi hezitálás után elfogadtam és megettem a kenyeret. Jól is esett, de inkább megfogott a gesztusa, idegen valakitől szeretetet eddig nem tapasztaltam, meg tudtam volna csókolni a kezét, és sírni lett volna kedvem. Minden vallástanításnál többet jelentett a mozdulata, egy életen át bennem maradt: van önzetlenség, krisztusi szeretet is a világban. Ma is számban van a kenyér íze, s ma is az Isten és az élet öröme tölti el tőle a lelkemet.

A vallástanítás előtti lyukasóra nem zajlott le mindig ilyen simán. Télen is ki voltunk zárva az osztálytermekből, a cúgos, hideg folyosókon vagy udvaron töltöttük az időt. Át is fáztam alaposan, beteg lettem egész télre. Köhögtem és hörgött a mellem; anyám gyakran elvitt a vasúti orvoshoz, de az nem segített rajtam, iszákos ember is volt, nem is rendelhetett drága orvosságot. Mikor már kis híján válságosra fordult a betegsége, elmentünk egy városszerte ismert doktorhoz. Valami kiderítetlen ok miatt hosszú ideig el volt tiltva a praxisától. Akkor már újra rendelhetett. Nagy darab, kövér ember volt, álmatag, mégis kíváncsi tekintettel nézte a betegeit. Félig levetkőztetve maga elé állított. Széken ült, úgy szorította hájas fejét sovány hátamhoz. Figyelte a benti hangokat. Hatalmas arca, feje szinte nagyobb volt, mint a hátam. Én meg őt figyeltem, még inkább a bennem végbemenő változást. Melegség és valami lelki erő, jóság sugárzott belőle, átjárta egész testemet, s oldódni kezdtek bennem a betegség göcai, írt is fel valami drága orvosságot, de én már tudtam, hogy anélkül is meggyógyultam félig. Ezt, a kiteszített orvostól nyert tudományt és életmeleget évtizedekre magammal vittem. A szeretet sugárzó erejével meg is gyógyítottam sok embert, vagy legalábbis elindítottam a javulás útján. Nem engedtem kárba veszni *Gyenes Ervin* életmelegét, még inkább a bennem akkor felszabadított energiákat.

Még egri elemista korom első heteiben történt, hogy valami katolikus ünnepen az egész iskolát kivezényelték a legközelebbi templomba. Mi, reformátusok, hárman ott ügyetlenkedtünk a soron kívül. A tanító először nem kapcsolt, azután beállított minket is a menetbe; így jutottam el először életemben katolikus templomba. Kívülről már ismertem a minoriták épületét, az ország egyik legszebb barokk létesítménye volt, most bevonultam én is a belsejébe. Először a különös illat ütött meg, átható tömjén- és dohszag keveredett furcsa módon. Majd az egész belső kép egyszerre ötlött a szemembe: dús faragású masszív padok, egyenes és rafináltan csavart oszlopok mindenfelé; a bejáratnál szemben, tekintélyes távolságra, valamilyen aranyba foglalt szoba, eszembe jutott egy ismert szó, biztosan az oltár. Két oldalt, kereszthajók mélyén kisebb hasonmások; festmények és szobrok mindenfelé. Előttünk térdeplő emberek. Megdermedtem a csodálkozástól, de a gyerekek mozgása engem is besodort az egyik padba. Egy darabig csend, azután fehérbe és aranyba öltözött férfi lépett az oltár terébe, s kezdetét vette valami, elképzelni se tudtam, hogy micsoda. Patetikus és éneklő idegen szavak, párbeszéd ezen a nyelven, néha a gyülekezet is ráfelelt, de gyakran az sem magyarul. A férfi hajlongott, letérdelt, ki és befordult meglepő méltósággal. Társa is akadt, meglóballtak valami aranykészséget, s rögtön illatos füst öntötte el a templomot. Majd magyar ének is következett, de az sem volt ismerős. Elképzelni se tudtam, hogy mi folyik itt, s mi ennek az értelme. Tudtam, hogy templomban vagyok, bár a legminimálisabb hasonlóság sem mutatkozott a poroszlói református templom és a minoriták istentiszteleti helye közt, s ez a sok ismeretlen, idegen ceremónia. Hol vannak itt a zoltárok és a prédikáció? Ilyesmit hagyott volna ránk Krisztus, vagy emberi találmány az egész érthetetlen nyelv és tömjénfüstös forgolódás?

Azután vége lett mindennek, s mi tódultunk a templomból kifelé. Akkor éreztem meg, hogy ez a hely sose lesz az én városom. Ahogy Poroszló lelke a zoltáreneklés volt, úgy vált idegenné számomra Eger. Pedig a várost szerettem, meg is ismertem alaposan; lépésről lépésre hódítottam meg házait, minden utcáját és terét az Érsekkerttől a várig. A halaspiaci iskolából gyakran együtt mentem haza *Kós Bélával*. Apja az érseki kertészetben dolgozott, együtt mentünk a fürdők mögötti bejáratig, ott én átsiklottam az Eger-vize télen láncsal lezárt régi kis hídján, s az Érsekkerten keresztül jutottam haza. Késő ősszel és télen zárva volt a park, de vonzottak a fák, a rejtő bokrok, különösen a víz partján álló hatalmas platánfa, ami már négyszáz évvel azelőtt, Eger-vár ostromakor is érezte az eseményeket. Sokszor térdig sárosan értem haza, vállaltam a büntetést is, de sem *Kós Béla* barátomat, sem az Érsekkert szépségét és csodáit nem kerültem el hosszabb ideig.

A vár érdekesebb volt, bár akkor még csak kis részét tárták fel; ismertem is töviről hegyire. 1848-ban ugyan nem játszott szerepet, szóval kívül esett akkori történeti tudatomon, de a XVI. században végvár volt a török hatalom útjában, óvta a maradék magyarságot, s kapitánya családja, a Dobó nemzetség a reformáció előharcosa és terjesztője volt a keleti országrészen, különösen Máramarosban. A török kiverése után a hajdúk százával telepedtek meg Egerben, de kiűzték és kitiltották őket, így maradt a város a katolicizmus fellegvára, még a levegője is pápista. Csak a Hajdú-hegy őrizte a nevüket, ahol néhány év múlva mi telepedtünk meg a szőlők világában.

Egerben jutottam el másodszer moziba. A lánypolgári, ahová Idus járt, testületileg nézett meg egy filmet; Krisztus történetét vetítették, INRI volt a címe. Ezt én is látni akartam, addig sürgettem anyámat, míg rá nem parancsolt Idusra, kérje meg az osztályfőnökét, hogy én is velük mehessenek. Bele is egyezett, így ott csellengtem a sor végén; a kislányok mutogattak rám, vihogva vették tudomásul, hogy egy fiú is megy velük a moziba. Hatalmas terembe kerültünk, itt is nagy volt a színorgia és az aranyozás. Lehajtható bársonyszékbe huppantam, lassan kialakultak a fények, szobrok, dekorációk sötétségbe merültek, s akkor a széles vásznon megjelent a kép. Még nem tartozott a darabhoz, valami előjátékot mutattak, híradót a világ valamilyen tájáról. Plasztikus volt a látnivaló, nem hasonlított a Poroszlón vetített egysíkban mozgó valamihez; szerettem volna odamenni a vásznonhoz, közelről nézni és megsimogatni a szinte kézzelfogható tömörséget. Először fogott el, az Uránia moziban, a civilizáció nagyszerűsége és elsodró ereje.

Azután jött maga a film, a Jézus-történet, nagyon jól ismertem a menetét, születéstől mennybemenetelig. Meglepő hűséggel adott róla számot a vászon, még az sem bántott, hogy színészek alakítottak mindent. Megfogott Jézus alakja, megbabonázva néztem mindennapjait és a csodákat. Halálában csúcsosodott ki a film mondanivalója, reális esetként hatott megkorbácsolása és a keresztre feszítés. Nem volt benne elsiklás sehol, se cinikus mellékíz, 1923-ban még tiszteletadással és hitből fakadóan mutatták meg a Jézus-történetet.

Bódultan vonultam kifelé a moziból, majdnem sírva fakadtam a látottakon, meg sem fordult az eszemben, hogy megkeressem Idust, egyedül vágtam neki a sötét városnak. Végig meditáltam a látottakon, akkor éreztem először — és csak kevésszer utána — a kultúra és a civilizáció egységét, anélkül, hogy ezeket a szavakat és fogalmakat ismertem volna; nem is használtam őket morfondírozásom közben. Krisztus megváltó tette élt a film nyomán bennem, s a modern civilizáció elsodró ereje, szintén a film nyomán, ugyanúgy. Nem láttam köztük ellentétet, el is határoztam, hogy ilyen nagyszerűségeket produkálok majd én is felnőtt koromban. Ellentmondások nem mutatkoztak sehol, a Város mintha kaput nyitott volna előttem a modern életre. Csak otthon ébredtem fel, alaposan kikaptam, hogy Idust egyedül hagytam hazajönni a ködös estében. Félt nagyon a sötétségbe merült várostól. Feledékenységem miatt, a szidástól függetlenül is, bántott a bűntudat, mert nagyon szerettem Idust. Dehát, elsodort a film.

Poroszlón úgy gondoltam, hogy ilyen a világ: a református iskola és templom áll a központban, onnan sugárzik az eligazítás és az értelem a homogén társadalomban; valahol a perifériákon vannak ugyan katolikusok is, de ők éppúgy magyarok, mint mi, nem nagy köztünk a különbség. Kerek a világ. Egerbe cseppelve pont az ellenkezőjét érzékeltem: katolikus a világ, kizárólagos és gyakran könyörtelen, s mi nagyon is a széleken élünk. Óriási méretű templomaik vannak, egy csomó közép- és főiskolájuk, mi pedig a patak partján egy imaházban húzzuk meg magunkat. Föltétlenül megcsapott a kisebbrendűség szele; elsodró erővel körülvelt a katolikus szellemi és anyagi gazdagság.

Még se estem inferioritásba, tartott az 1848-as emlékkönyv, tartott Poroszló és az egeri kis imaház. Pedig oda másfajta népek jártak, kinézetre is mások, viselkedésük meg különösen elütött a falun tapasztalt társadalomtól. Vékony tisztviselőréteg, néhány kereskedő, vasutasok alkották a zömét. Betelepült emberek voltak mindnyájan. Föltétlenül gyökértelenek az egeri nép közt, de annál szorosabban kapcsolódtak egymáshoz. Másfajta módon kötődtek az eklézsiához is: talán a hitük is elevenebb volt, vagy azzá vált az idegenségben. Megszerettem őket, vártam a vasárnapot, hogy köztük lehessenek az imaházban. Pedig még ülőhely se jutott, valami szekrény-ládaféleségen kuporogtam a sarokban. A lelkipásztor nem volt jó szónok, sem érdekes jelenség, az egyház levegője kötött és éltetett. Nyugalmazott tábornoktól kórházi szolgálát zárt volt a közösség, legalább is nekem.

Elég gyakran rendeztek „gyülekezeti esteket”, ahol az egyház tagjai adták a műsort; ez is új volt, szerettem, művészi értékétől függetlenül. Anyám egyetlen ilyen összejövetelt se hagyott volna el, s mi örömmel mentünk vele. — Nagyon vártam az énekórákat is, ahol a gyülekezet kántora gyakoroltatta velünk az istentiszteleten használt zsoltárokat és dicséreteket. A többféle iskolába elég sok református diák is összeverődött, az énekórákon mindig voltunk vagy százan, fiúk, lányok vegyesen.

Később nem hatott rám ilyen intenzíven a gyülekezet közössége, változott a lelkipásztor, a középiskolai hitoktatók sem vették mindig komolyan a dolgukat, de negyedik elemista koromban éltető elemem volt az

imaház és az ott folyó élet. Később gyakran elsodort a katolikus társadalom, a rossz állami reáliskola s a magam százfajta tizenéves problémája is, de azért érettségi után az egri gyülekezetből mentem teológusnak Sárospatakra.

Mindig intenzív módon éltem, már amennyire ez a kifejezés használható egy tíz éven aluli kislánnyal kapcsolatban. Teljes lélekkel csináltam mindent, nyakig elmerültem, sőt alábukottan a játékaiban, ha bántott valami, minden porcikámnak fájt, a gondolkodásba belevetettem teljes énelemet. Sokszor megállt körülöttem a világ. Magamat őrző megfontolás sose fordult meg bennem. Gyakran jártam a baleset vagy az összetörettetés szélén. És mégse én álltam lételem középpontjában. Éreztem és éltem a másik életét, különösen nehéz helyzetekben, boldog voltam, ha adhattam neki valamit, ha súghattam az iskolában. A születéssel adott kisgyerekkori önzés hamar kikopott belőlem. (Hogy később sokféle úton visszajött, az más kérdés.)

Idust nagyon szerettem, bár sok előnyben részesült az én rovásomra: ő volt az idősebb, az elsőszülött, lány volt, védtek és kényeztettek alaposan. Neki lehetett nyafogni, nekem nem; ő meg is kapott mindent. Mégis szerettem. Egyszer születésnapjára készült a család. Én is adni akartam valamit. Fájt, hogy semmim nincs, ami őt érdekelné. Holmiaim közt végre rábukantam egy pléhből készült játék kuglófsütőre. Üres volt és rozsdás. Elhatároztam, hogy fényesre sikálom, anyám meg cseresznyét ígért, telerakhatom vele születésnap ajándékkal. Egy lavórbán mostam, sikáltam a pléh játékot, s közben a boldogságtól potyogott a könnyem: én is adhatok valamit Idusnak. Soha olyan bőséges és forró könnyeket nem sírtam addigi életemben, talán azután sem. Ma is érzem az áradatát, a forróságát, a boldogságot. Egyszer csak a pléhből készült kuglófsütő éles széle beleszaladt a tenyerembe. Ömlött a vérem; anyám ijedten és dühösen kapta el a kezemet, s próbálta elállítani a vérzést. Szidott az ügyetlenségemért, s ő is sírt a szerencsétlenséget hozó boldogságomon. Azt hiszem, ő ismert legjobban mindenki közt.

Fiú voltam, szerettem kóborolni, lépésről lépésre fedeztem fel a világot. A városnak lassan szinte minden kövét ismertem; Amerikából harmincöt év múlva látogattam haza Egerbe, mintha tegnap hagytam ott. Házak, kövek, formák a régiak voltak, emlékezetem pontosan tapadt rájuk. Csak az új létesítmények voltak ismeretlenek.

Negyedik elemista koromban a város szélét fedeztem fel először, a Nagypartot, a Nagyrétet, a Szőlőiskolát. Hengergöztem lefelé a dombon, csatangoltam a réten, s ivóvízért jártam a Szőlőiskolába. Bokrok belsejét kunyhókká és palotákká alakítottam át, s folyt bennük a meseéletem. Ezek a helyek a tulajdonaim voltak, álomvilágom központjai. Egyszer a város más részéről látogatóba jött fiút bevezettem birodalmamba; rútul visszaélt vele. Egyedül is elment, betört a palotámba, árnyékszékül használta, így tette nevetségessé, és így vette el tőlem. Akkor nagyon tisztán éreztem a rosszság hatalmát, és sokáig kínt az a kérdés, miért csinálta, hogy volt rá lelke? Látóhatáromon megjelent a Gonosz.

A szomszéd gyerekekkel nagyon jóban voltam. Barátom volt *Tót Zsiga*, *Jochákim* Jozsó. Igen szerettem birkózni, örökösen hívtam egyik-másikat: gyere, mérközzünk. Mindig teljes odaadással küzdöttem, vagy győztem, vagy a végső mozdulatig nem adtam meg magam. Még Észak-írország-i stipendista koromban is birkóztam, a sokkal erősebb angol fiú szorítása alatt roppant meg először a szívem, hogy mindmáig bajlódjak vele.

De akkor még a város szélén rúgtuk a rongylabdát, utolsó erőmet is bevettem a győzelemért. Szerettek is velem játszani a szomszéd gyerekek. Egyszer ugyan volt egy gumilabdám is, az udvarunkon egyedül dobáltam a nagykapuhoz, s kaptam el állva, vagy vetődtem érte. Így váltam lassan futballkapussá.

Egyszer engem is kézbe vett a Gonosz. Két kiscicát szült a macskánk. Nem akarták megtartani, annyi állat útban lett volna a bérelt lakásban és udvaron. Nekem mondták, hogy vigyem a legszélső házon túli szeméttelre, s ott dobjam el őket. El is vittem a két kiscicát, le is tettem a szemét tetejére, de sehogy se tudtam eljönni onnan. Ügyetlenül mászkáltak az egy-két napos állatok, tátoztak, nyilván az anyjuk emléje után. Láttam, hogy sokára és lassan pusztulnak el az éhségtől. Ezt nem vállalhattam, sehogyse. Gondoltam, megrövidítem a szenvedésüket, az egyikhez hozzávágtam egy nagy darab követ, de nem halt meg, csak elnyúlt, s még kétségbeesettebben tátozott. Azt hittem, a szívem szakad meg, összedül körülöttem a világ. Rossz voltam, gyilkoltam. Magam se tudom, hogy tántorogtam el onnan. Érzékeltem, hogy ott volt a Gonosz, s azt is láttam, hogy nem csak kívülről jön, hanem akarva-akaratlan bennünk is megszületik, s végzi rettenetes munkáját. Évekig visszajárt a jelenet; ma is gyilkosnak érzem magam miatta. S azóta is birkózom a világban és bennem levő Gonosszal.

Összegezzem mondanivalómat? Tíz éves koromig mi jellemezte az életemet leginkább? A beleérző képesség, dolgokba, eseményekbe, emberekbe. Azonosulni tudtam mindennel és mindenkivel, s közben nem veszítettem el magamat sem, én Én voltam, a legteljesebb feloldódásban is. Ha mondani lehet ilyesmit egy kisgyerekről: empátiám együtt járt absztraháló képességgel; racionális erőket örökültem a Vatai

ágtól. De ez az ésszerűség nem állt önmagában merev vázként, mindig kitöltötte a hús-vér valóság, méginkább a kézzelfoghatóságon túli ősvilági. Ez már Gachal és Demeter vonás volt bennem. Különösen a részvét, együttérzésem az elesettekkel; mindig adni akartam, azt ami az enyém, s magamat is ha kellett, minden jósnak duplán örültem, s kétszeresen fájt a bántás. Túl a racionalitáson intuícióval viszonyultam mindenhez és mindenkihez.

Elmondhatók ezek a dolgok egy kisgyerekről? Utólag, visszatekintve, föltétlenül. Tudott ezekről az a kislány? Semmi esetre sem. Ő csak élte a mindennapjait, csak azt érezte gyakran, hogy más, mint a többi. Egyedül édesanyám ismert. Büszkén nézett, és félelemmel gondolt a sorsomra. Sajnos, börtönökkel, mikkel én jobban összetörtem az életét, mint ő segíthette volna az enyémet.

Ezeknek a mutatóknak az irányában alakult később a jellemem és a sorsom? Félig sem. Komisz volt a világ, s rossz helyzetekbe kerültem. Már az egri reáliskola majdnem kilúgozott. Micsoda rossz módszer és micsoda tanárok! Ráadásul: magam sem voltam elég kemény, s kevés jó társat kaptam az életben. De az alapok nem változtak soha.

Sokat gondolkoztam, szabad-e megírnom indulásomat, az első évtizedet? Mégis megírtam; magamnak is tisztáztam néhány dolgot, s örökölni hagyom a fiamnak.

AZ 1947-ES SORSDÖNTŐ ÉVRŐL

— börtönélményeim alapján —

— *Kérdező: GERŐ DÓRA fordító-szerkesztő (Kanada) —*

Megjelent a *Confessio* 1992/1. számában. 36-55. l.

— *Mióta él Nagytiszteletű Úr külföldön?*

— 1947 novemberében hagytam el az országot, szóval életem nagyobb felét külföldön töltöttem. Negyvennégy éve élek távol Magyarországtól, sőt negyvenhat esztendeje, ha a diákkori két stipendiumos évet is beszámítjuk. Ezek előkészítő gyakorlatok voltak a következő évtizedekre.

— *Milyen érzés volt négy és fél évtizeden át Magyarországon kívül a nagyvilágban élni? Hazátlannak tudta magát?*

— Egyáltalán nem, a befogadó országok, különösen az Egyesült Államok a maguk módján hazát is kínáltak, s én is mindig pozitív módon igazodtam hozzájuk. Kölcsönös jóindulatban éltünk, s emberi élethelehetőséget kaptam bennük. Hálás is voltam érte. Ráadásul, magyar református gyülekezetek lelkipásztora voltam megszakitás nélkül. Így magyar közegben is folyt az életem, ha gettó formában is, a nagyvilágban.

A hazátlanság kérdésében mégsem ezek voltak a meghatározó tényezők. Sokkal inkább egy belső magatartás, s annak a külső megnyilvánulása. Magyarországon kívül éltem, de egy pillanatra sem éreztem, hogy nem tartozom mindenestől hozzá. Átéltam az egymást követő évek, sőt napok minden otthoni mozzanatát, mintha még mindig a Városmajor utcában laknék vagy Egerben a Hajdú-hegyen. Elszakíthatatlan erővel kötött a múltam, s minden tétovázás nélkül vártam a jövőbeli kibontakozást, sőt megszakitás nélkül dolgoztam is érte. A Szabad Európa Rádióban ígéhirdetésekből és előadások során huszonöt éven át több mint félezerszer szóltam hazafelé, s külföldön írtam meg könyveim jórészét is, magyarul. Rádiós beszédeimen túl, illegálisan elég sok könyvem is bekerült az otthoni szellemi vérkeringésbe. Szóval: külföldön teltek az éveim, de nemcsak származásom szerint voltam magyar, hanem kihagyások nélkül éltem az otthoniak sorsát, s a magam módján bele is szóltam állandóan. Benne éltem az otthoni világban, csak a mindennapi félelmek nem érintettek közvetlenül, de azok szenvedését eleve letudtam a Röck Szilárd utcai börtönben a nyilasok kezén, és az Andrássy út 60-ban a kommunisták pokla mélyén. Az elmúlt negyvennégy év alatt egy pillanatilag se voltam hazátlan sem úgynevezett világpolgár, csak különös módon volt hazám mindvégig Magyarország.

— *1947-ben miért kellett eljönnie, amikor ilyen eltéphetetlen gyökerek kötötték Magyarországhoz négy és fél évtizedes emigrációjában is? Nem lehetett volna megmaradni népe körében, s otthon tenni valamit érte?*

— Lehetetlen volt. Náci ellenállási múltam és kiszegedéskor képviselői ténykedésem nagyon az előtérbe állított, nem lehetett eltűnni, felszívódni a névtelenségben, s úgy dolgozni valahol. Különben is erős volt a gyanúm, hogy börtönből történt szabadulásom után kirakatbábuként, később pedig részleges hatalommal megpróbálták volna felhasználni a kommunista társadalom és állam építésében, különös tekintettel az egyházra. Megvoltak hozzá az eszközeik; vagy vállalom vagy végképp elpusztulok.

Miután az elsőfokú bírósági tárgyalás után ideiglenesen szabadlábra helyeztek, elmentem Ravasz Lászlóhoz. Azonnal fogadott, bár tudta, hogy az Andrássy út 60-ból jövök. Elmondtam neki börtönélményeim, s elhatározásomat, hogy semmi körülmények közt nem vállalom szerepet az egyház kommunista átalakításában, inkább elmegyek külföldre, bármilyen kockázattal jár is ez a lépés. „Megértelek — mondta elég hosszú hallgatás után — menj külföldre”; s szomorú és ironikus mosollyal tette hozzá: „lesznek itthon úgyis elegenden, akik vállalnak majd ilyen szerepet”. Egy hét múlva Ausztria angol zónájában voltunk. Magammal vittem a feleségemet is. A másodfokú tárgyaláson a bíróság — távollétemben — nyolc és fél évi börtönbüntetésre ítélte, miután kényszeríteni már nem tudott semmire.

— *Mi volt a közvetlen oka 1947 elején történt letartóztatásának? Nagyjából ugyan tudja mindenki, de jó volna az Ön szájából hallani.*

Belekompromittáltak engem is az úgynevezett kiszegedéskor összeesküvésbe. A háború után 1947-ig koalíciós rendszer volt Magyarországon. Négy párt részvételével alakult a kormány. A Kiszegedéskornak ugyan abszolút többsége volt, de az oroszok kényszerítése mellett a politikai bölcsesség is azt diktálta, hogy az ország újjáépítésében a nép teljes képviselőlete vegyen részt. A kiszegedéskor, kommunisták, szociáldemokraták és a Parasztpárt alkotta a koalíciót. Ez, persze csak színfal volt, a tényleges hatalmat az orosz hadsereg tartotta a kezében. A koalíció csak arra kellett, hogy legálisnak tűnő köntösben minél hamarabb átjuttassa a hatalmat a számbelileg és minőségében is nagyon gyenge magyar kommunista párt kezébe. Ezt a játszmát a jaltai megegyezés lehetővé, sőt elháríthatatlanná tette.

Az úgynevezett összeesküvés per a Kiszegedéskor széttörését célozta, hogy utána jöhessen a nyílt kommunista uralom. Megkomponálták tehát az összeesküvést, egymással össze nem függő csoportok ténykedését, illetve kitalált cselekedeteit közös akciónak tüntették fel, s mindig úgy, hogy a Kiszegedéskor egy része vádlottként benne legyen a megkonstruált ügyben. A párt közepén helyezkedett el a centrum-csoport: fiatal képviselők értelmiségi köre. Jórészt volt SDG-sek (Soli Deo Gloria Református Diákszövetség) és a Teleki Munkaközösségből indult képviselők együttese; ez a társaság főleg a párt szervezeti és társadalombölcseleti kérdéseivel foglalkozott. Egy részük valóban tagja volt a két háború közt keletkezett

titkos, vagy félig titkos társaságnak, a Magyar Közösségnek. Most ennek a létezését kiáltották ki államellenes összeesküvéssé. S valahogy összeverődött, nem a Kisgazdapárt keretében, az előzőektől függetlenül egy volt katonatiszti csoport, amelyik az orosz hadsereg utáni kivonulásra próbált tervek készíteni. Ténylegesen nem csinált semmit. S lazán bekapcsolódott a Kisgazdapártba a volt németellenes Horthy-féle kiugrási törekvés néhány embere is, *Szentiványi* Domokos vezetésével. Ezeket a különböző, egymással össze nem kapcsolt csoportokat, illetve kitalált ténykedésüket tették meg összeesküvésnek. A centrum-csoportot ki kellett emelni a Kisgazdapártból, hogy megfosszák értelmiségi bázisától, s végzetesen kompromittálják a párt vezetőségét is, mert szükségképp szoros kapcsolatot tartott velük. A képviselőket, köztük engem is, letartóztattak, a párt főtitkárát, *Kovács* Bélát pedig az oroszok fogták el, *Nagy* Ferenc miniszterelnököt külföldi útja során fenyegetésekkel lemondatták, *Varga* Béla, a párt alelnöke külföldre menekült. Azután a lefejezett, megfélemlített pártot szétszabdalták, beépített kommunista szimpatizánsokat tettek meg vezetőivé. A koalíción belül megszűnt a kisgazdapárti többség, megnyílt az út a leplezetlen kommunista uralom számára.

Így kerültem börtönbe én is. Csak ott tudtuk meg lassan, hogy mi a bűnünk s mi a célja a pernek: rajtunk keresztül meg kellett semmisíteni a Kisgazdapártot, s ezzel a polgári demokrácia kialakulását Magyarországon. A fő kompromittálónak szánt tényező a Magyar Közösség és a katonatisztek csoportja volt.

— *Nem tiszta ez a képlet. Miért nem védekezett a koalíción belül is többségben levő Kisgazdapárt, miért engedte felrobbantani magát? Élnie kellett volna többségi lehetőségével.*

— Itt van a kutya elásva. Ahogy az előbb említettem, a koalíció és a látszólagos parlamenti ténykedés csak a magyar nép és a világ számára felhúzott színfal volt. Mögötte játszódtott le a tényleges politika- és társadalomformálás. A magyar politikai tényezők kezében akkor nem volt semmilyen hatalom, még a magyar kommunista pártban sem sok. Az orosz hadsereg volt az egyetlen politikai és hatalmi tényező.

— *Ha ez így volt, miért vállalták a politikai szerepet?*

— Egyfelől: a magyar nép 1945-ben a budapesti és az országos első — és egyetlen — szabad választáson 83 %-ig a kommunizmus ellen szavazott, s több mint fele arányban a Kisgazdapárt kezébe tette le a sorsát. Meg kellett tehát próbálkozni a lehetetlennel is, a magyar nép sorsáról volt szó. Hátha valahol mégis adódik rés, és oszlik a fátum. Másfelől: az angolszászok kéz alatt bíztattak, hogy a békekötés után kivonul az orosz hadsereg, csak addig kell kitarítani, utána saját szájunk íze szerint rendezhetjük be az életünket. Akkor még nem tudhattuk, hogy az orosz hadsereg kivonulása elhúzódik egészen 1991-ig; talán az angolszászok sem így gondolták.

Az erőviszonyok illusztrálására elmondok egy velem kapcsolatos esetet, hogy mennyire színfal volt a koalíció, s mennyire csak Vorosilovék kezében volt minden hatalom. Pest ostroma után a város közepén levő Madách-házban laktunk. Később szerettünk volna átkerülni Budára. Találtunk is egy megfelelő lakást a Városmajor utcában. A Madách-ház gondnokánál jelentettem a kiköltözésünket, mondván, ezzel egy lakás megürül az épületben. Nagy csodálkozásomra azt válaszolta, hogy nem költözködhünk ki az orosz városparancsnokság engedélye nélkül. Mi köze az orosz hadseregnek valaki lakásváltoztatásához, kérdeztem meglepetve és dühösen. S akkor elmagyarázta, hogy a Madách-ház részvényeinek a többsége a háború alatt a németek kezében volt. Ezért az épület a „felszabadulás” után orosz tulajdonba ment át. S most az épület orosz felségterületnek számít, ahol nem a magyar, hanem a szovjet törvények érvényesek. Próbáljam elintézni ügyemet az orosz városparancsnokságon. Megpróbáltam; kijelentették, hogy szó sem lehet róla, s nehogy titokban elköltözzek, mert az orosz törvények teljes szigorával sújtanak le rám.

Ennél kínosabb helyzetbe nem kerülhettem volna, lévén nemzetgyűlési képviselő, a Kisgazdapárt tagja a parlamentben. Mint magyar törvényhozó, orosz felségterületen laktam, orosz törvények hatálya alatt. Az összeférhetetlenség nyilvánvaló volt.

— *Gondolom, hogy tett másfajta lépéseket is az ügy megoldására?*

— Pontosan ezt akarom elmondani. Rögtön elmentem Nagy Ferenchez, az akkori miniszterelnökhöz, akivel politikai kötődésen túl nagyon jó emberi és baráti kapcsolatban voltam. Elmondtam neki az ügyet. Véleménye szerint is föltétlenül meg kell oldani a lehetetlen helyzetet. „Holnap délután lesz a Szövetséges Ellenőrző Bizottság ülése, ahová én is hivatalos vagyok. Jelen lesz Vorosilov marsall, a legfőbb orosz potentát is, majd megemlítem neki az ügyet. Pár nap múlva gyere el ismét, akkorára biztosan el is intéződik ez a kellemetlen dolog.” Elmentem. Nagy Ferenc egészen lesújtott volt: „Vorosilov mereven elzárkózott az ügy tárgyalása elől.” — „De ebben a lehetetlen helyzetben nem maradhat senki a magyar parlamentben — érveltem. — „Várj — mondta — még eggyel megpróbálkozom: a Szövetséges Ellenőrző Bizottság orosz részlegének a titkára, Puskin, személyes jóbarátom, ő biztosan elintézi az ügyet, ha beszéltem vele.” Az eredmény lesújtó volt: „Laci, ez az ügy elintézetlen. Csak egyet tehetünk, nem veszünk tudomást a helyzetről, csinálj a dolgodat, mint eddig tetted.”

— *Ez az eset valóban mutatja, hogy csak színfal volt az akkori magyar politika. Ha a miniszterelnök ennyit nem tudott elérni, akkor valóban nem sok tényleges hatalma volt sem neki, sem másfajta magyar politikai csoportnak. S végig megoldatlan maradt ez a furcsa és veszedelmes helyzet?*

— Dehogy, csak más tényezők intézték el. Egy nap mentem hazafelé hatodik emeleti lakásomba. Lift persze nem volt. Úgy a negyedik emeleti lépcsőfordulónál álldogált két csinos egyetemista lány. Mosolyogva köszöntek: Jó napot professzor úr."

— *Nagytiszteletű Úr egyetemi tanár is volt Magyarországon?*

— Nem voltam véglegesítve, de filozófiát tanítottam a Közgazdasági Fakultáson. Kötelező volt hallgatni minden közgazdásznak, kollokválni is kellett belőle. Több százan vették fel nálam a filozófiát, mint kiderült, köztük volt az említett két lány is, bár nem közgazdászok voltak, hanem orvostanhallgatók. — „Szóval nem tud kiköltözni az épületből a professzor úr?” — „Honnan tudják” — lepődtem meg. — „Mindenki tudja a házban — válaszolta az egyik — de mi majd elintézzük az ügyet.” — „Bajosan — replikáztam — a miniszterelnök se tudott megbirkózni vele”. Csak bízam rájuk, mondták, s már indultak is lefelé.

Pár nap múlva fáradtan baktattam fel a lépcsőn, s nagy meglepetésemre az ajtóm előtt egyenruhás orosz tiszt várt rám a folyosón. Őrnagyi rangja volt. — „De sokáig váraoztattál” — fogadott. Meglepetett magyar beszéde, s így válaszoltam én is. Visszategeztem: — „Nem tudtam, hogy jössz, s különben is, ki vagy?” — „Majd a lakásban beszélünk róla.”

Viszolyogva nyitottam ajtót, akkoriban nem jelentett jót egy orosz őrnagy látogatása. Bent a szobában bemutatkozott: — „Iván vagyok. Többet ne is kérdezz felőlem, ennyi elég a tárgyalásunkhoz.” Jó magyarsággal beszélt, csak a kiejtésében volt valami idegen íz. — „Azért jöttem, hogy elintézzem a lakásügyedet.” — „Nehéz lesz — mondtam —, a miniszterelnök is megbukott rajta. Hivatalos minőségben jöttél?” — kérdeztem. — „Ez az én dolgom — válaszolta. — A lényeg, hogy három nap múlva kezdedben lesz az elbocsátópapír. Egy kis pénzre van szükségem az elintézéséhez.” Elég komoly summát, de nem feltűnően nagy összeget kért.

„Már régen akartam megismerkedni veled — folytatta. — Én évek óta tudok rólad, s azt hiszem, mindent tudok. Az összes írásod, és az utolsó öt évben elmondott beszédeid, előadásaid jórésze is, pontos szöveg szerint, a kezemben van. Te becsületes ember vagy, miért nem lépsz be a kommunista pártba?” — „Mert református lelkipásztor vagyok, és nem vagyok marxista.” — „Az nem jelent semmit, attól még dolgozhatnál a kommunista pártban. Miért engeditek át a vezetést egészen idegen elemeknek, miért nem veszitek ti kezetekbe az új ország felépítését?! De ettől függetlenül elintézem, hogy megkapd az elbocsátó papírt.” Harmadnap a kezemben volt, s minden nehézség nélkül ki is költöztünk a Madách-házból, az orosz felségterületről. Amit a magyar miniszterelnök nem tudott elintézni, azt ő megcsinálta. Ivánt többé nem láttam. Állítólag érdeklődött utánam, mikor az Andrássy út 60. foglya voltam, de ez nem biztos. Máig sem tudom, hogy ki volt.

— *A két egyetemista lánnyal se találkozott többet?*

— De igen. A Markóban, a börtönorvoson keresztül tartottak velem kapcsolatot. Vitaminokat juttattak be hozzám, szóval figyelemmel kísérték a sorsomat. Ez ugyan már nem tartozik otthoni ténykedésem sorához, de azért elmondom, hogy még Amerikában is talákoztam velük. Huszonöt éven keresztül havonta átlag egyszer utaztam New Yorkba, a Szabad Európa Rádió szerkesztőségébe és stúdiójába, hogy néhány vasárnapi ígéhirdetésemet, vagy esetleges előadásaimat hangszalagra vegyűk. Ezeket repülővel vitték Münchenbe, és ott kerültek levegőre Magyarország és az egész Duna-medence felé. Egy ilyen utazásom alkalmával, ahogy a földalatti vasút lépcsőjén az utcára értem, ott várt a ragyogó napsütésben az egyikőjük. Mosolygott, mintha a legtermészetesebb volna, hogy New Yorkban, a metró feljárójánál találkozunk. Mondta, hogy átjöttek ők is Amerikába. A barátnője pszichoterápiái ténykedést folytat valahol a déli államokban, ő pedig itt él az északi részeken. Akkor a kvékerek közt ténykedett valamit. Egyszer aztán eltűnt, mintha a föld nyelte volna el, állítólag a barátnője se tudott róla semmit. Aztán fiatalon meghalt a barátnője is. Ezzel mind a hárman, Iván és a két egyetemista lány végképp eltűnt az életemből. Annak idején azonban elintézték azt, amire a magyar miniszterelnöknek se volt hatalma Magyarországon.

— *Egy kicsit ugorjunk az elmondott történet előtti időre. Mit csinált Nagytiszteletű Úr a háború befejezése, tehát az orosz megszállás előtt?*

— A budapesti egyetemek és főiskolák lelkipásztora voltam és az SDG főtitkára, majd alelnöke. A kettő szorosan összefüggött. Lelkipásztori ténykedésem jó része az SDG keretében, és helyiségeiben folyt. Tartottam heti tizenkét bibliaórát, rendszerint fakultások szerint tagolva, vagy a főiskolai internátusok keretében; ilyen ellentétes helyeken is, mint a Győrffy Kollégium, az Eötvös Kollégium vagy a Horthy Kollégium. Irányítottam az egyetemi istentiszteleteket, s átlagban minden harmadikat én végeztem. Az úgynevezett szerda esti előadássorozat is énhozzám tartozott; főleg az akkori magyar társadalom szociális és szellemi problémái kerültek szőnyegre. Szerkesztettem a *Diákmozgalom* című lapot. Mindenki sejtjeiben

érezte a közeli radikális változást, teljesen bizonytalan volt a jövő, arra próbáltuk felkészíteni az eljövendő magyar értelmiséget. S millió egyéni kérdéssel is kellett foglalkoznunk, ráadásul üzemben tartottam az SDG országos szervezetét. Persze, voltak a középiskolák alsó- és felső-tagozatával foglalkozó lelkipásztorok is, az én időmben *dr. Koncz Sándor* és *Kiss Antal Jenő*, de az SDG-s kollégiumok országos irányítása a főtitkár munkakörébe tartozott. Konferenciákat szerveztünk, legfontosabb volt a Budapesten tartott virágvasárnapi konferencia, amire mindig több százan jöttek össze vidékről. Nyáron pedig Balatonszárszón zajlott az életünk, egyhetes, kéthetes, különböző korosztályú diáktáborok követték egymást, megszakítás nélkül. Itt, a nyaralás mellett, sűrítetten folyt a diákság lelki és szellemi formálása. Az én céloom mindig az eljövendő ismeretlen és eléggé félelmetesnek tűnő jövőre való felkészítés volt: hívő és tisztánlátó értelmiséget próbáltam nevelni a magyar református egyház és nép számára.

— *Ebbe a keretbe tartozott a népi írókkal való együtttáborozás is?*

— Föltétlenül. Két ilyen típusú konferenciánk volt, 1942-ben és 43-ban. Az elsőt én szerveztem az SDG keretében és formái közt. Ott volt és előadást tartott a népi írók javarésze: *Németh László*, *Kodolányi János*, *Veres Péter*, *Sinka István*, hogy csak az ismertebbeket említsem. Erdélyből eljött *Nagy István* is. Itt, szellemiségben az SDG és a népi írók csoportja tökéletesen összesimult. Más természetű volt az 1943-as ilyen típusú konferencia. Ezt már közösen szervezte a Diákszövetség és a népi írók legfontosabb kiadója, *Püski Sándor*; inkább ő volt az irányító. Egybejött a nácizmussal, németekkel, háborúval szemben álló másik Magyarország. Itt már nem a diákok nevelése volt a cél, hanem a háború utáni ország megtervezése, a különböző látású és célkitűzésű írók és politikusok elképzelése szerint. Hogy a szélső eseteket említsem: *Karácsony Sándor* és *Erdei Ferenc*. Az itt résztvevők majd mindegyike be is kapcsolódott az összeomlás utáni ország vezetésébe. Sokan irányító módon.

— *Érdekes felvetni: milyen szellemi háttérrel végezte Nagytiszteletű Úr ezt a sokfajta, sokirányú munkát? Úgy tudom, az SDG teológiai és szellemi báltere az úgynevezett történelmi kálvinizmus volt. Ez határozta meg az ön akkori ténykedését is?*

Első rendben nem. Sárospatakon, ahol teológus voltam, *Mátyás Ernő*, az Újszövetség professzora, belém oltotta a *Barth* Károly nevével fémjelzett újreformátori teológiát; ezt hallottam beszélni magából az Újszövetségből is. Másfelől, itt találkoztam először az egzisztenciális filozófiával és gondolkozásmóddal, amiben, úgy éreztem, a magam szellemi világa jut napfényre. *Újszász Kálmán* nyitotta meg számomra ezt a kaput, tette lehetővé ebben a filozófiai gondolkozásban a magammal való találkozást. A háttérben viszont mindig ott űrködött *Kant* és *Böhm Károly*. A ráció is nyitva tartotta a szemét. A magyarság problémáihoz pedig — a pataki kezdeményezéseken túl — a népi írók munkáin keresztül kapcsolódtam. Az egzisztenciális gondolkozás és a népi szellemiség szintézisét *Dosztojevszkij* regényeiben és *Ady* lírájában láttam leg tisztábban. Könyvet is írtam mind a kettőről.

Szóval, ez volt a teológiai és szellemi háttér, aminek az alapján végeztem a munkámat az egyetemi lelkészség és az SDG-beli ténykedésem során. Eleinte idegenül hatott a megrögzött történelmi kálvinisták között, később már a jövő útjának tűnt.

— *És hogy alakult az élete és a munkaköre az orosz megszállás alatti új világban? Folytathatta addigi ténykedését, vagy más utakra lépett?*

— Mondjuk így: más utakra is léptem. Az egyetemi lelkipásztorság lehetősége, legalábbis a régi formájában, jóformán megszűnt. Semmit olyan hamar meg nem szálltak, kézbe nem vettek a kommunisták, mint az egyetemeket. Képviselővé választásom után ebben az állásomban szabadságoltattam is magam. Viszont az SDG-ben több-kevesebb zökkenővel tovább folyt a munka. Természetesen velem együtt. Bibliaórákat, egyetemi istentiszteleteket még hosszú ideig tartottunk, Balatonszárszón is rendeztük a nyári táborokat, konferenciákat.

— *Miért és hogyan történt eddigi munkakörének a kiszélesítése?*

— A háború utolsó másfél esztendejében már minden tiszta gondolkodású ember látta, hogy a németek elvesztették a játszmát. Szövetségeseik, hogy meneküljenek a vesztes fél oldalán járó megtorlásoktól, egymás után léptek ki a német kötöttségből. Minél kisebb volt egy ország, annál több volt a vesztenivalója. Magyarország a háború befejezésével a lét és nemlét szélén állott, szinte pótolhatatlan volt az embervesztesége, s talán kérdéses még állami létének a megmaradása is. Ennek a megelőzésére országszerte különböző ellenállási csoportok alakultak *Bajcsy-Zsilinszky* Endrétől kezdődően a szélsőbaloldalig. Összefogó szerve a Magyar Front nevű szervezet volt. Még a Kormányzó és köre is kereste a háborúból való kiugrás lehetőségét. Konkrét lépéseket is tett, amit a jórészt német származású tábornoki kar megakadályozott. Ezzel szörnyű tragédiába sodorta a nemzetet.

Az ellenállási mozgalom élcsapatához tartozott, természetesen, az egyetemista diákság is, Pesten és a vidéki városokban egyaránt. A Demokrata Diákfront, a Magyar Diákok Szabadságfrontja, a Szabad Élet Diákmozgalom az ellenállási ténykedés különböző szervezete volt. Tudtam mindenről, lehetetlen volt

bedugni a fületem, hisz az egyetemisták lelkipásztora voltam. Hozzám jöttek problémáikkal, akarva-akaratlanul részt vettem szervezkedéseikben, s lelkem mélyén igazat is adtam nekik. Egyszer csak a Szabad Élet Diákmozgalom legfelsőbb szervezetének a közepén találtam magam. Már nemcsak tudtam róluk, hanem velük együtt is dolgoztam. Tagja lettem legfelsőbb szervüknek, s illegális sajtótevékenységüket én irányítottam.

Lelkiismeretemben, hitem révén megharcoltam ténykedésem igazát. Nem politikai ambíció vitt erre az útra, hanem krisztusi keresztyénségem és a diktatúra szörnyű ideológiája és gyakorlata. Mind a náci, mind a kommunista diktatúra, ideológiája révén végső fokon az. Isten helyére akart lépni, hogy ő váljon az ember és a társadalmak istenévé. Minden politikai lépésük mögött ez a törekvés állt. Szükségképp szembe is kerültem velük. Börtönbe is zártak, ki akartak iktatni az életből; csak az Isten kegyelme őrizte meg.

1944. október 18-án a Horthy-féle kiugrási kísérlet másnapján a politikai rendőrség letartóztatott. A hírheft Röck Szilárd utcai gyűjtőhelyükre vittek. Itt mintegy százhuszan voltunk összezsúfolva. Közülük csak egy páran maradtunk életben a nácik kezén.

Így történt az eddigi egyházi tevékenységemen túl a más utakra lépés is. A nácik kitakarodása után pedig az események ereje és logikája vitt magával számomra eddig új területekre.

A kommunista és szociáldemokrata ifjúsági szervezetek ellenlbasaként létre kellett hoznunk a Független Kisgazdapárt ifjúsági szervezetét. Ebben a munkában, kezdetben a legfőbb irányító és mozgató voltam. Ez országos ügy volt, behálózott minden vármegyét. Sosem képzeltem volna, hogy a parasztiatltság ennyire mozgatható és szervezhető. De hihetetlen letterőtől buzgott az egész nép is, különösen a parasztság várta és építette az új országot. A központ Budapesten volt. Itt tartottunk vezetőképző összejöveteleket. Egy-egy előadásomat szabad fogalmazásban százféle vitték szét az országban. Később ez a ténykedésem is a bűnlistámon szerepelt a politikai rendőrségen.

Először kineveztek az akkori Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztálytanácsosának. Vállaltam, mert innen, a központból próbáltam segíteni, életben tartani a különböző egyházi és nem-kommunista ifjúsági szervezeteket és mozgalmakat. Mert akkor már a kommunizmussal szemben kellett védekezni és harcolni. A Diákszociális Osztály vezetője voltam. Ebben a pozíciómban már állandó összeütközésekbe kerültem a kommunista törekvésekkel.

A minisztériumban Kovács Máté politikai államtitkár vezetésével dolgoztuk ki az általános iskolák szervezetét és tanítási anyagát. Ebben a szisztémában minden magyar gyerek tizennégy éves koráig iskolába járt; közös alapműveltséget nyert a nép. Feladatomból még a népi kollégiumok irányítása, hogy senki ki ne maradjon az általános oktatásból, s lehetőséget nyújtsunk a kiugró képességű gyerekeknek a továbbtanulásra. Ezek nem egyeztek a kommunista elképzelésekkel, úgyhogy gyakran támadtak ténykedésemért. Rendszerint koholt vádak alapján. A sajtó szinte teljesen a kezükben volt. Méginkább erősödött a támadásuk, mikor az 1945-ös választáson kisgazdapárti programmal bekerültem a parlamentbe. Így kevertek bele 1946 végén az úgynevezett összeesküvés perbe. De erről egy másik téma kapcsán már beszéltünk.

— *Mikor tartóztatták le?*

— Ez nem egyszerre történt, hanem részletekben. A vádlottak jó része már letartóztatásban volt, de a képviselőket, tehát engem is, védett a mentelmi jog. Míg a Ház ki nem adott, addig hivatalosan nem nyúlhattak hozzánk. Nemhivatalosan azonban már a markukba kaptak. A parlament kapujában egész hadsereg várakozott ránk, minden gyanúsított képviselőre nyolc Andrassy út 60-beli pribék jutott. A kaputól kezdve egy lépést se tehattünk náluk nélkül. Én, az ülések után, rendszerint igyekeztem hazafelé, többször kellett villamost cserélnem. A második nap udvariasan felajánlották, hogy hazavisznek ők a hivatali kocsijukon. Kettő volt a rám kiosztott csoportnak. Akasztófahumorról megköszöntem, és beültem közéjük. Akkor — Iván jóvoltából — már a Városmajor utcában laktunk. A ház előtt udvariasan kinyitották az autóját, s tessékelték befelé. A folyosón maradt négy ember, négy viszont bejött velem a lakásba. Közölték, hogy bármit csinálhatok, hisz a szabadságomtól nem fosztottak meg, vacsorázzak nyugodtan, csak a feleségem nem hagyhatja el a lakást. Azután lefeküdtünk. Közös ágyunk előtt és kétoldalt karosszékekben ült a négy pribék. Jó éjszakát kívántak. Kézbeverték és ránk irányították revolvereiket, és úgy tettek, mintha ők is szundikálnának. Eleinte kellemetlen volt ez a királyi kíséret. Reggel a szemük láttára keltünk, öltöztünk fel, reggeliztem, s „beszélgetésre” nagyon udvariasan beszállítottak az Andrassy út 60-ba, a politikai rendőrségre. Utóvégre a törvényeknek eleget kellett tenni, hiszen még nem voltam fogoly, még nem adott ki a parlament. Egy alezredes kezébe kerültem, s az ő rabja maradtam mindvégig. Ez alatt a két „szabad” hét alatt nagyon udvariasan bánt velem, szinte baráti módon beszélgettünk az összeesküvésről. Főleg az addigi vallomásokat ismertette, a rám vonatkozó terhelő adatokkal együtt. Akkor tudtam meg, miről van szó, s már akkor tisztán láttam, hogy koholmány az egész. Elképedtem, hogy barátaim, munkatársaim miket vallottak, s elképzeltem, milyen módszerekkel vették ki belőlük ezeket a súlyosan terhelő meséket.

— *Meddig tartott ez a kutyakomédia, mikor került végleges letartóztatásba?*

— 1947. január 17-én ült össze a parlament mentelmi bizottsága, hogy foglalkozzon az ügyünkkel. Már az összetétele mutatta, hogy mire számíthatunk. A bal oldali blokk emberei utasítást kaptak, a Kiszgazdapárt részéről viszont csak a beépített kommunisták ültek a bizottságban. Különösen egy *Marosán György* nevű, akkor még szociáldemokrata képviselő hangoskodott ellenünk, már ott ígérette nyakunkra a kötelet. Ártatlanságom tudatában nem vártam meg a döntést, hanem önként lemondtam mentelmi jogomról. A többieket meg kivétel nélkül kiadta a parlament. Most már jogosan is az államvédelmi osztály kezében voltunk.

— *Mi történt azután? Megszűnt az addigi udvariasság, vagy tovább is tartották a látszatot?*

— Mégegyszer hazavittek a lakásomra, magamhoz vehettem néhány fehérneműt, városi cipőmet bakancsra cserélhettem át. Nagyon alapos házkutatást tartottak. Össze-vissza dobálták a könyveimet, kiválasztottak közülük néhányat, például *Nietzsche Zarathustrá-ját*, s mint bűnjelet magukkal vitték. Íróasztalom fiókjában egy több száz nevet tartalmazó hosszú listát talált az egyik, még zöldfülű pribék. Rögtön ordítani kezdett: „Őrnagy elvtárs, itt az összeesküvők névsora!” A tiszt tapasztaltabb volt: „Nem szokták az ilyen listát az íróasztal fiókjában tartani.” Kiderült, egyetemista diákok névsora volt, akik nálam vették fel a filozófiát a közgazdasági fakultáson. Mindenesetre ezt is magukkal vitték. Az *Andrássy út 60.* felé haladva az egyik, intelligensebb arcú nyomozó megszólalt: „Ugye, pocsek mesterségünk van nekünk, professzor úr?” — „Azt maguk tudják” — válaszoltam. Jobban megnéztem, s akkor ismertem fel, filozófiai előadásaimon mindig ott ült az első sorban. Emlékeztem, kitűnően kollokvált nálam a „bölcesség tudományából”.

— *Hogy fogadta kihallgató tisztje, az alezredes?*

— Akkor éppen nem volt bent, egy fiatal nyomozó fogadott: „Hát te is a kezünk közé kerültél? Itt majd szépen bevallasz mindent.” Nem volt többé magázás és képviselő úr. Egyik nagyon kedvelt szólásmódjukat is rögtön bevetette: „Ha nem vallasz simán, majd kipasszírozlak a rácson.” Értvén alatta a börtönablak sűrű rácsát. Úgy látszik, ez a kifejezés hozzátartozott nyomozói kultúrájukhoz. Gyakran kellett hallanom, s minél alantasabb és rosszabb arcú volt a közeg, annál fenyegetőbben. Sok vádlottnál majdnem be is váltották ezt a fenyegetést.

Közben megérkezett az alezredes. Egy fegyőr kíséretében levitt az épület pincéjébe, ott voltak a zárkák. Villany égett a folyosón. Valami miatt néhány percig várni kellett a lakosztályomra. Egyszer látom, hogy egy fegyőrrel valaki belép a folyosóra. A gyenge világításban először úgy láttam, hogy valamit tettek a fejére. Mikor mellettem haladt el, akkor ismertem fel egyik jó barátomat. *Arany Bálintot*. Semmi se volt a fején, de a sok ütéstől és villanyozástól kék-zöld színű volt az arca, s megdagadt feje úgy ült a nyakán, mint egy kosár. Nem sokáig rémülözhettem, az alezredes dühösen kiáltozni kezdett, szidta az őrséget; a rabok még a folyosón se láthatták egymást, egy pillanatra sem. Aztán bekerültem a zárkámba. Alacsony, téglafalú, 6x5 lépés nagyságú helyiség volt, a hátsó fal felőli részen deszkapriccsel; takaró semmi. Egyetlen villanykörte sugárzott valami szörnyű sárga fényt. Jó óra múlva hanyatt feküdtem a priccsen. A mennyezet vagy húsz centiméterre volt az arcomtól; úgy éreztem, rámszakadt az egész hatalmas épület. Elképzelni se tudtam a sorsomat. Csak egy éltetett: itt is velem van az Isten.

A plafon malterrel volt behúzva; fektemben néztem a különböző vonalakat és kidomborodásokat. Egyszer csak az értelmetlen krikzkrakszokból kiugrott egy ülő kutya képe. Szeretettel vizsgáltam szobatársamat, s ahogy kicsit mozdítottam a fejemet, az ülő kutya álló számarrá változott. Ugyanabban a pozícióban, ugyanazzal a fejmozdítással, mindig ugrott a kép. A két állatom azután sem hagyott cserben. Hosszú és szörnyű kihallgatásaim után hányszor menekültem hozzájuk, a házi mozimba.

A zárka ajtaján kívülről kezelhető kémlelőnyílás volt. Az öröknek ellenőrizniük kellett a cellában is a foglyot. Hallom az elzáró-nyelv fordulását, utána, kicsit később, belép az ör: „Engedély nélkül nem szabad használni a priccset, most pedig mozgás kihallgatásra.”

— *Hogy zajlott le egy kihallgatás? Kegyetlen volt? Mit használtak a vallomások kicsikarására?*

— Általában rendkívül kegyetlen. De ez sok mindentől függött. Mindenekelőtt: mi volt a vádemelés célja, csak egyeseket akartak-e kikapcsolni, vagy nagyarányú politikai és társadalmi cél húzódtott meg mögötte. Azután sok függött a kihallgató személyétől: szadista volt-e az illető, vagy csak parancsot teljesített. A férfiak nemszervének a kínzása általános volt, cafattá szétvert herék kínjába sokan haltak bele. Egyáltalán: az *Andrássy út 6--ban* törvényen kívüli állapotba került az ember; ott nem kellett elszámolni senkinek a bőrével, hacsak a vád további részében szükség nem volt rá. A gumibot használata általános volt, az elektromos kezelés is, s minden elképzelhetetlen rafinált eljárás. Hajnalonta jött a nagy teherautó, az éjjeli hullákat dobálták fel rá.

Az én alezredesem, *Janikovszky Béla*, civilben orvos volt, művelt ember, meggyőződéses marxista. Természetesen kezdettől tudta, hogy koholt ügy az összeesküvés, de ő is fontosnak látta a vádolt csoportok és elemek felszámolását, s engem marxistává akart átfordítani. Nem volt szadista, sőt az adott körülmények közt emberséges módon viselkedett. Persze, csak az adott körülmények között, hisz ő is része volt ennek a szörnyű rendszernek. Hallottam, hogy a mi ügyünk után néhány esztendővel őt is elnyelte a terror, a szegedi börtönben ült, szabadulása után orvosi gyakorlatot folytatott, aránylag fiatalon halt meg; közvetett módon őt is elvitte az *Andrássy út 60.*

— *Milyen módszereket alkalmaztak Nagytiszteletű Úr vallatásakor?*

— Először is, módszerek nélkül is szörnyű volt ott lenni a teljes kiszolgáltatottság állapotában. Nem tudhatta az ember, mikor verik agyon, vagy teszik nyomorékká egész életére. Belőlem vádakat szerettek volna kicsikarni letartóztatott társaim ellen. Kevés szörnyűbb érzés van ennél: börtönbe vagy akasztófára juttatni ártatlan embereket. Megsegített az Isten, belőlem egyetlen hamis vádat se tudtak kicsikarni senki rovására. Egyszer félig dühösen, félig viccesen mondta az alezredes: „Magának még tán a felesége se tudta, hogy maga nemzetgyűlési képviselő volt.”

Kezdetből fogva a fény romboló erejével dolgoztak. Szemem előtt vagy tíz centi távolságban kigyújtottak egy erős reflektort. Pillanatok alatt megvakult az ember, semmit se látott, csak a fény romboló erejét érezte a szemében, az agyában, később minden sejtjében is. S ilyen állapotában peregtek megszakítás nélkül a kérdések, s rögtön felelni kellett, különben a legtöbb rabnál jött a gumibot. Egymást keresztezték a kérdések: dialektikus csapdákat állítottak fel, nyugodt helyzetben is nehéz lett volna felelni rájuk. Egyszer aztán kialudt a szörnyű fény; ideje, mert már az agyam szétrobbanásától félttem. Néhány nyugodtabb perc, mire a látásom valahogy visszatért. Akkor papírt, ceruzát kaptam, s le kellett írnom az egész „összeesküvést”, s hogy mi részem volt benne. Mert attól egy pillanatig sem tágítottak, hogy összeesküvő voltam. Életem teljesen normális és kötelességszerű mozzanatait építették bele a megkonstruált képbe. Baráti összejövetelek töltötték ki a nagy tablót. Megírtam, az alezredes elolvasta, visszadobta, hogy az igazat írjam, mert különben, rögtön jön a jaj. Egymás után tízszer, hússzor le kellett írnom az egész történetét. Végül annyira tudtam a mondanivalóm, hogy nemcsak egy szó, hanem talán egyetlen írásjel se változott az egész szövegben. Az alezredes beszóltott egy fegyőrt, s visszakísértetett a cellámba.

— *Mennyi ideig tartották az *Andrássy út 60-ban*?*

— Vagy két hónapig. Néha minden éjjel volt kihallgatás, néha hetekig nem szóltak hozzám. Ezek voltak a legfélelmetesebb idők. Egyedül a cellámban, nem tudtam elképzelni, hogy közben mi történt, talán a többieket szabadon engedték, vagy már ki is végezték őket. Szinte megváltás volt a legközelebbi kihallgatás, pedig a tíz vagy több órás nyúzások rettenetesek voltak, a teljes idegkimerültségtől és álomosságtól szinte megsemmisült az ember. Volt nap, hogy kétszer is vittek kihallgatásra. Csak egy vágyam volt már: aludni a végtelenségig. Rendszerint ilyen állapotban írták alá a vádlottakkal a tökéletesen hamis jegyzőkönyveket.

Egyszer nyílt a zárkám ajtaja, belép az őr, egy könyvet nyújt felém: „Az alezredes elvtárs küldi, jól tanulmányozza át.” Sztálin egyik műve volt, a címére már nem emlékszem. A következő kihallgatáson kollokválnom kellett belőle. Ragyogóan ment, aztán észrevétlenül vitatkozásba csúsztuk át. Az alezredes kitűnően képzett marxista volt. Meg akart téríteni. Mikor észrevette, hogy kihallgatás helyett már vitatkozunk, dühös lett: „Maga íróember, filozófiából doktorált, egyetemi magántanári képesítése van, és még sem akarja érteni a marxizmus igazát, helyette ilyen összeesküvésbe keveredik bele.” Levitetett a cellámba.

Egy éjjel, kihallgatás közben a szomszéd szobában levő valakivel tárgyalt, az ajtó nyitva maradt, így minden szót hallottam. Különböző folyóiratokban megjelent tanulmányaimat beszéltek meg. A jelentést tevő: „Mindegyik gyöngyszem a maga nemében.” Az alezredes dühösen: „Most nem irodalmi értékelésre vagyok kíváncsi, hanem azt kell néznünk, nem lehetne-e ezekkel az írásokkal is alátámasztani az összeesküvést?” Akkor becsukták az ajtót. Később az alezredes visszajött, de néhány perc múlva menni készült. Két rendkívül rosszarú suhanc jött a szobába. Az egyik megkérdezte: „Kezelhetjük?” No, gondoltam, most dől el a ma éjjeli sorsom. — „Csak reflektorral!” — jött a válasz. Használták is alaposan, aztán órák hosszáig újra írnom kellett az összeesküvést. Már nagy halom volt előttem teleírt papírokból, mikor hajnaltájban, rendkívül álmosan hátam mögé állt az egyik, s rámfördött: „Nagyobb betűkkel írjon!” — Megnöveltem a betűket: „Sokkal nagyobbakkal” — ordított rám — úgy látszik, nekik is produkálni kellett az éjjel valamit.

— *A kihallgatásokon kívül hogy teltek a napok?*

— Rendkívül éhesek voltunk. Naponta kétszer kaptunk enni, tizenkettő körül és estefelé. Mindig ugyanazt. Csodálatos bablevest, a meleg zavaros víznek az alján úszkált néha kevesebb, néha több babhéj. Csak a héja — máig se tudom, hogy csinálták. De kimondhatatlanul jólesett a meleg folyadék. Rendkívül hideg tél volt, a cellákat persze nem fűtötték, megdermedt testünket átmelegítette ez a furcsa lötyty. Néhány gramm kenyeret kaptunk hozzá. Ott tanultam meg, hogy milyen szörnyen fáj az éhség. Ottlétünk utolsó pár hetében megengedték, hogy a hozzátartozók egy kis vekni kenyeret beadhattak a raboknak. Hetente egyet.

Legtöbben hozzáfogtak, s egy nap alatt megették az egészét. Én a körmömmel hat párhuzamos vonalat húztam rá, szóval hét darabra osztottam a kenyeret, s minden nap megettem egy részt. Sokszor szörnyű éhségemben óráig keringtem körülötte, néha egy kicsit le is csíptem a másnapiból, de soha nem ettem meg előre.

Bibliát nem kaptam, hiába kértem az alezredestől, így imaéletemben csak a Szentlélek segített, s teljes bizonyossággal tudtam, hogy nem vagyok egyedül a cellámban, ott van velem Krisztus. Szinte kézzelfoghatóan éreztem a jelenlétét. Tudtam, bármi történik is velem, Ő az enyém, s én az Övé vagyok. Nála nélkül ép ésszel nem úsztam volna meg ezt a szörnyű helyzetet. Itt is megtapasztaltam az Isten végtelen kegyelmét. Előzőleg is éltem már át csodákat, amikor nem a természeti törvények, nem is valamilyen emberi képesség tartott életben, hanem az Isten közvetlen belenyúlása a sorsomba. Most is tudtam, hogy az Isten tenyerén vagyok.

— *Mindig ugyanabban a cellában tartották, nem tették össze valakivel, hogy kihallgassák a beszélgetésüket? Ez megszokott trükk a börtönökben.*

— Végig egyedül voltam. Én, elképzelésük és terveik szerint a fővádlottak közé tartoztam volna, nem kockáztatták meg, hogy együtt lehessen valakivel. A kihallgatóm ugyan tudta, hogy nehezen lehet belekompromittálni egy általuk kitalált összeesküvésbe, de azt is tudta, hogy én dolgoztam ki a Kisgazdapárt társadalombölcseletét, s bábáskodtam ifjúsági szervezete alakulásánál, s ezek főbűnöknek számítottak, hisz elméleti módon is élesen szembeállítottam a pártot a kommunizmussal. Nagy Ferencet különösen érdekelte ez a munkám. Részleteiben és európai hátterével együtt meg akarta ismerni a mondanivalóját. Megkért, hogy három pihenőnapjára menjek le vele szülőfalujába Bissére, Baranyába, ott együtt át tudjuk venni a tanulmányt. El is mentünk, s a szőlőjében levő présház szépszobájában végig is vettük az egészét. Minden része érdekelte, értette az alapvetést és a részleteket. Filozófiai, társadalombölcseleti alapon is látta a kommunizmussal szemben vállalt feladatát. Hát a kommunisták ezt soha nem bocsátották meg nekem. Az alezredes különben is meg volt róla győződve, hogy Nagy Ferenc politikai beszédeit is én írtam. Hiába magyarázkodtam, nem hitte az ellenkezőjét. Pedig itt tévedett. Én nem voltam napi politikus.

Ezért is nem tettem össze más, úgynevezett összeesküvőkkel. Egészen elkülönítve tartottak az Andrássy út 60-ban. Egyszer ugyan egy másik cellába kerültem, de ott is egyedül; abban rajtam kívül nem is fért volna el senki. Kiderült, hogy a folyosónk alatt is van egy másik pincerész, szóval, két emelet mélységű az épület alapépítménye. Egy nap az örök levittek oda. Furcsa ajtó előtt álltunk meg. Küszöb helyett térdmagasságig rakott téglafal fölött állt az ajtó. Kinyitották, teljes sötétség volt belül, villanylámpával világítottak be, s akkor különös látvány tárult elém: a küszöb helyett épített fal magasságáig az odu tele volt vízzel, vagy fél méter mély lehetett. Az ajtótól a hátsó falig egy szál deszka volt átvetve, nedves volt, már korhadni kezdett, csúszós volt, zöld penész borította. Ilyen volt az odú négy fala is, most is szivárgott le rajtuk a víz. Ide kellett bemennem. Alacsony volt, az elég széles deszkán nem lehetett állni, guggolni is nehezen. Végigfeküdtem az iszamos ágyon. Becsukták az ajtót, sűrű sötétség vett körül, s mintha valamiféle állatok úszkáltak volna a vízben. Máig se tudom, meddig feküdtem ott, szinte mozdulatlanul. S elképzelni se tudtam, meddig tartanak ott. Egyszer csak felvittek a régi cellámba. Milyen királyi lakosztálynak tűnt a szörnyű odú után. S vártak a plafonon a mozit játszó állataim, a kutya és a szamár. S hálaadásom meghallgatására várt Krisztus.

— *Kívülről valahonnan nem jött segítség? Ez föltétlenül nemzetközi ügy is volt, s minden elnyomás ellenére a belső erők is megmozdulhattak volna.*

— Valóban nemzetközi ügy is volt, foglalkoztatta a világ közvéleményét, s természetesen mindent tudtak róla az angolszász és egyéb kormányok. A nemzetközi sajtó azonban csak mint érdekes híryananyagot közölte, elég hosszú ideig, a kormányok pedig ignorálták az ügyet. Akkor volt csúcspontján az orosz hatalom Közép-Európában. Különben is, Jaltában átengedték nekik ezt a területet. Egyedül az angol parlament — nem a kormány — tiltakozott megválasztott képviselők letartóztatása és ilyen bánásmódja ellen; valami küldöttségük talán meg is jelent Budapesten. Az eredmény azonban a nullával volt egyenlő, sőt, komikumba fűlt. „Javított kosztot” adtak vagy tíz napig a Markóban tartott néhány képviselőnek. Ebéd után az egyik smaszter, kezében egy rajztáblával, körüljárt a folyosókon. Amelyik cellában képviselőt is tartottak, ott kinyitotta a fémablakot, s a rajztábláról kis, radírgumi nagyságú és állagú húsdarabot adott kézzel a képviselő markába. Három egész kis darabot. De néhány nap múlva — gondolom, mikor az angol parlamenti bizottság eltávozott — az is megszűnt.

Az egyház jobbnak látta nem beleártani magát ebbe az ügybe, különben is sem *Döbrössy Lajos*, sem én — ketten voltunk református lekipásztorok lefogva — nem kimondottan egyházi ténykedésünk miatt kerültünk letartóztatásba. *Bereczky Albert* még a rokonságához tartozó foglyokért se tett lépéseket.

Egyedül *Kovács Máté*, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára viselkedett karakán módon. Még az Andrássy út 60-beli fogságom alatt, tehát az ítélet meghozatala előtt kinevezett a Kulturpolitikai Osztály vezetőjévé. Ez a hely az egyik legfontosabb és legkényesebb pozíció volt az egész minisztériumban.

Ezzel teljes szolidaritást vállalt addigi ténykedésemmel, vállalta a múltamat, s szembenézett a rám szórt vádakkal.

— *Említette, hogy a nácik is bebörtönözték. Milyen volt a különbség a kétféle börtön és a vallatások között?*

— Egészen más volt a helyzet. A kommunisták az orosz hadsereg segítségével és parancsára törtek hatalomra, a nácik már a veszített háború végvonaglásai közt éltek. Magyar csendőrök tartottak fogva, s egy csendőrnnyomozó vallatott, német SS-ek csak ritkán jelentek meg. A Röck Szilárd utcai volt zsidó teológiai szemináriumot rendezték be gyűjtőhelyükül. Egy első emeleti hatalmas előadóteremben ültünk törökülésben egymás mellett a padlón, vagy hat sorban párhuzamosan. Volt olyan rab, aki már hónapok óta ült ott. Egy félóra elteltével bizony nyilallni kezdett a derekam, s majd beszakadt a hátam. Nem volt hova támaszkodni, s megmoccanni se lehetett. A legkisebb mozdulatot is súlyosan büntették, legenyhébb volt a guggolásból való felegyenesedés. Lassan, ahogy a fű nő; minimum húsz percig tartott. Volt aki elájult. Súlyosabb esetben vitték a „bűnöst” a másik szobába, s gumibottal elverték a talpát. A vallatásoknál is ez volt a legáltalánosabb módszerük. Bonyolultabb eljárásra már nem volt idő, Budapesthez egészen közel voltak az oroszok.

Éjjeli hat óra kivételével állandóan folytak a kihallgatások. Lábukra lépni nem tudó összevert embereket gyakran dobtak be az ajtón. Aki szörnyű kínok közt felhúzta a cipőjét vagy bakancsát és szorosan befűzte, annak nem nyomorodott el a lába, az inakat összetartotta a cipő. De szinte kibírhatatlan kín volt az összevert lábakat még kalodába is szorítani. Aki nem vállalta, vagy nem bírta ki, az egész életére nyomorék lett. A csendőrnnyomozó nekem azt mondta: „Jobb, ha simán vall, a harmadik kihallgatáson már magát is összeverjük. Kellett egy papnak összeszűrni a levet ilyen szemét népséggel?” — Két hétig vendégeskedtem náluk. A harmadik kihallgatás előtti napon szabadultam.

— *Milyen volt a koszt és az alvási lehetőség?*

— A koszt nagyon rossz volt, de nem éhezünk. Valami fakanálhoz hasonló tárggyal lehetett enni, mert fémeszközöket még ilyen formában sem kaphattunk a kezünkbe. Este tíz órakor elhangzott a vezényszó: Fekvés! Abban a pillanatban mindenkinek ki kellett nyúlni a padlón. Oldalra fordulva, párhuzamosan egymás mellett. Takaró nem volt, bár már október második felében jártunk. Reggel négykor ébresztő, ami a törökülést jelentette. Hihetetlen gyorsan elszaladt a kihallgatás rettegésétől mentes pár óra, mintha csak percekről lett volna szó. Vécére mindenkit kétszer vittek naponta, közbeeső alkalom nem volt. Míg ott ült az ember az ajtó nélküli helyen, az őt ráfogott puskával állt előtte három lépés távolságban. Nehezen megszokható helyzet volt.

Akkor még az ilyen dolgokban zöldfülű és kényes voltam. Emlékszem, az első éjszakán mellettem egy fiatal zsidó nő feküdt. Álmában hortyogott, nem tudtam aludni tőle. Alig észrevehetően cipőmmel megérintettem a lábát. Kis idő múlva légyzűmmögésszerű hangon súgta a másik oldalán fekvő férjének: — „Engem ez a férfi lökdös.” Lehet, hogy rosszul vette az érintést, de inkább titkos jelzésnek. Talán még valami reménység is felébredt benne szabadulására nézve. Másnap a nőt elvitték, a férje ottmaradt. A csendőr megengedte, hogy megcsókolják egymást. Nem valószínű, hogy az életben még egyszer találkoztak.

— *Hogy szabadult ebből a Röck Szilárd utcai börtönből?*

— Az Isten segítségével, hívő gyermekei révén. Elfogatásomkor a feleségem nem volt otthon, s nem lehetett felderíteni, hová vittek. Szaladgált mindenkire, akiről gondolta, hogy segíteni tud. Az emberek mosták a kezüket. Végül eljutott Karácsony Sándorhoz, akiről tudta, hogy szeret és becsüli irodalmi munkásságomat, bár én nem voltam „alexandriánus”. Sándor bácsi meghallgatta, s kijelentette: „Lacit ki kell szabadítani”. — Tudni való, hogy Szálast vezérhelyettese Csia Kálmán volt, öccse, de inkább unokaöccse, Csia Lajos nevű orvosnak, aki az egyházi ébredési és evangelizációs mozgalmakban vezető szerepet játszott. Mélyen hívő, aktív keresztyén ember volt, Karácsony Sándor jóbarátja. Sándor bácsi írt néhány sort Csia Lajosnak, s mondta a feleségemnek, hogy vigye el a lakására. Az orvos elolvasta a levelet, kérdezgetett rólam, s végül azt mondta: — „Az öcsém és én Krisztust tekintve a világ két szélső pontján állunk, világnézetileg még inkább, de azért megpróbálom a dolgot, írok neki egy levelet, hátha akarja és ki is tudja szabadítani a férjét.” A feleségem elment a nyilasok főhadiszállására; a szigorú őrség szóba se állt vele, el akarták kergeti, de ő makacsodott, hogy nagyon fontos levelet hoz a vezetőhelyettes úrnak. Végre az egyik ráállt: — „Megkérdezem, hogy hajlandó-e fogadni a testvér.” — Bement és utána bevezette a feleségemet is. A főnyilas elolvasta a levelet, szörnyű káromkodásba tört ki, s ordított: mit képzelnek róla, kicsoda ő, hogy rothadt kommunistákat szabadítson. Később megjuhodott, s azt mondta a feleségemnek: — „Asszonyom, menjen haza, holnap reggel otthon lesz az ura.” — Másnap délelőtt elengedtek. Pár nap múlva a még életben levőket útnak indították Bécs felé. Valahol elnyelte őket a föld. Isten az övéit használta fel lehetetlen helyzetben a szabadításomra. A Röck Szilárd utcai rabok közül csak egy páran maradtunk életben.

— *Most térjünk vissza az 1946-47-es összeesküvést perre. Az Andrassy út 60. után hol és hogy folyt le a bírósági tárgyalás?*

— Az Andrassy úton sose láttam a többi vádlottat, ők sem egymást. Egy nap aztán, mintegy két hónap múlva, összegyűjtöttek bennünket egy rabszállító zárt kocsiba, a „meseautóba”, s átszállítottak a Markó utcai fogházba. Akkor írta feleségem a híres-hírhedt mondatot anyámnak: — „Végre egy jó hír, Laci a Markóban van.” — Valóban a legjobb hírek közé tartozott, hogy elevenen kerültem oda. Itt különböző cellákba szórtak szét bennünket, másfajta politikai vagy közbüntényes rabok közé. A politikai foglyoknak, akár nyilas volt hajdanán, akár nem, lógott az orra, a közönséges bűnözők általában vidám fickók voltak, sokszor feledtették pillanatokra velünk a sorsunkat. Sokan közülük alaposan ismerték a Btk-t, a Büntető Törvénykönyvet, számígtatták, hogy az addig „feldörzsölt” eseteikért hány évet kapnak, s mi lesz, ha egyéb betöréseikre is fény derül.

Hónapokig tespedtünk a Markóban, itt már nagyjából tudtuk, hogy kivel mi történt az Andrassy úton, vagy a Katonapolitikai Osztályon, ami gyakran az előzőn is túltett szörnyűség dolgában. Tudtuk, hogy a Kisgazdapárt főtitkárát, Kovács Bélát, miután nem adta ki a képviselőház, az oroszok fogták el, s kivíttek a Szovjetunióba. Ez a lehetőség mindig a fejünk felett lebegett, félelmetessé és bizonytalaná téve a sorsunkat. A Markóra a zsúfoltság volt jellemző, volt idő, mikor egyszemélyes cellába tizenöt embert is bezsúfoltak. Függetlenül a hivatalos vádtól, itt megmutatkozott mindenki tényleges mivolta, rongy ember-e, vagy jellemes barát. Rendőrségi spiclik is voltak a cellákban, felelőtlen megnyilatkozásokra várva. Ott bukott meg sok ember, s hány szabadon élő került börtönbe nyomukban.

— *Hol folyt le a bírósági tárgyalás, s milyen hangnemben?*

— Ugyanabban az épületben, hisz a fogház csak egy része volt az ott székelő bíróságnak. A mi ügyünket nem rendes jogi testület tárgyalta, hanem a Népbíróság Tanácsa. Jankó Péter volt az elnök, az ítélő testület tagjai pedig a négy politikai párt kiküldött emberei. Jankó a régi bírói testületből való volt, kitűnő jogász, de eszközül adta magát a kommunizmusnak. Elfogultan és rámenősen vezette a tárgyalást. Az összeesküvés pert három részre bontották, nagyjából a három egyáltalán nem összetartozó csoport szerint. A vád ugyan a három társaság állítólagos együttes ténykedése volt, összeesküvés a demokratikus magyar állam ellen a régi reakciós világ és a faszizmus érdekében. Így született meg az „összeesküvés”, aminek a Kisgazdapárt széttobbantása volt a célja, hogy így akadályozzák meg a polgári vagy parasztpolgári demokrácia kialakulását Magyarországon. Céljukat el is érték, az orosz hadsereggel a háttérben létrehozták a Rákosi-féle terrorkommunizmust. Ennek elérésére mi csak eszközök voltunk a kezükben. Tulajdonképp ezzel a koncepcióssal perrel, ezzel az „összeesküvéssel” született meg már 1947-ben a kommunista uralom Magyarországon. Minden következő lépés már csak ráadás volt a teljes befejezéshez. Vorosilov uralomba emelte Rákosit.

De egyelőre csak döcögött a tárgyalás. Semmire se haladtak, a vallomások bizonytalanok voltak, a mögöttük meghúzódó tények pedig ordítóan ellentmondtak egymásnak. Vagy tíz nap múlva Jankó meg is szakította a tárgyalást, s az egész társaságot újabb, vagy kiegészítő vallomástételre visszarendelte az Andrassy út 60-ba. Iszonyodva tettük meg visszafelé az utat, idegrendszerünk lassan kezdte felmondani a szolgálatot. Vagy két hetet újra a pokolban töltöttünk. Most nem a pincében helyeztek el, hanem a földszint egyik sarkában kialakított furcsa, hatalmas cellában. Az épületnek ez a része valamikor mozi vagy színház lehetett, emelet magasságú volt a helyiség. Fallal elég vékony részt választottak le belőle, s abban hat vagy hét egymás fölött elhelyezett priccs-sort építettek be. Egy mozgatható létrán lehetett minden magasságba feljutni. A felhúzott fal legtetején három kis ablakon keresztül kapott világosságot és levegőt a cella. Ezeket át a börtön nagy előtérszerű folyosójára ki lehetett látni, s érzékelni az ott folyó életet, az örök ténykedését, sétáját, s hallhattam a beszélgetésüket. Hangosabb mozgolódásra vagy beszédre rögtön a létra tetején voltam, s figyeltem a „külső” világot. Ez némi szórakozást is jelentett, mert a legalább száz személyre épített hatalmas cellában is egyedül voltam.

Mikor először léptem be, s mögöttem bezárták az ajtót, a félhomályban ijedten dörzsöltem meg a szemem: úgy láttam, úgy éreztem, hogy az egyik fal mozog, hullámzik. Most vagy rámdől az egész épület, vagy az érzékszerveim mondtak csődöt. Közelebb merészkedtem, s akkor láttam, hogy ezer meg ezer poloska nyüzsög a falon egymás hátán; jól fejlettek is voltak köztük, de a zöme milliméter nagyságú, egészen friss származék volt. Undorítóbb tényezetet még nem láttam. Egyszerre, saját súlya alatt lezuhant vagy háromtenyérnyi tömeg, s akkor mutatkozott meg a puszta fal. A hajótörést szenvedett ármádia riadtan menekült a fapriccsok oltalmába, s eltűnt a mélyeiben és a hasadékokban. A faalkotmányra még csak leülni se lehetett. Aludni is csak úgy, ha az ör emberséges volt, s este beadott egy csajka vizet, amivel egy fekvőhely nagyságú területet vizesároként körülöntött az ember, s annak a védelmében feküdt le a cementpadlóra. Még így is akadtak bőven, vállalkozó poloskák.

Egy hét múlva elvittek kihallgatásra; az alezredekem nem tett fel újabb kérdéseket, csak leszidott, hogy a tárgyaláson menteni próbáltam vádlott társaimat, ezeket a veszedelmes összeesküvőket. Figyelmeztetett, hogy ennek én iszom meg a levét. Mójukban van engem is beleállítani a per kellős közepébe.

Mikor visszakerültem furcsa cellámba, majd megvakultam a csillogó fehérségtől. Valami poloskaírtószerral centiméter vastagon beszórták az egymás fölött álló hatalmas priccseket, a betonpadlót, egyáltalán az egész helyiséget. Az őr mondta, hogy ez a szer megbénítja a poloskák idegeit, így elpusztulnak. A következő egész héten az idegrendszeret megbénító, centiméter vastag kémiai szeren kellett aludnom.

— *Mégis mivel foglalkozott ez alatt a két üres hét alatt? Valamivel még bezárva is el kellett tölteni az időt.*

— Jó kérdés. Viaskodtam magammal: hol rontottam el a dolgot, hogy ide kerültem, s egy még nehezebb kérdéssel, ami már fantom a legtöbb rab agyában: hátha mégis volt összeesküvés, s akarva-akaratlan én is részese voltam. Ezek már ideg-aberrációk. Megkísértettek engem is, de nem sodortak el soha, szilárdan álltam az igazságomban, ami valóban az igazság volt. De a szörnyű kihallgatások szuggeráló erejűek voltak, gyakran hallucinációk és vizionálások jártak a nyomukban. Egyszer én is apám hangját hallottam a kinti előtérből beszűrődni. Tipikus vitatkozó stílusában tárgyalt az örökkel, hogy az ő fia becsületes ember. Megrémültem: már az apám is idekerült! Vagy egy félóra múlva anyám hangját hallottam. Rohantam fel a létrán, hogy a nyitott kis ablakon keresztül láthassam. S láttam: két fegyőr karon fogva kísérte. Jellegzetes fekete filcalapja volt a fején. Ideges arccal ment a két ór közt, míg el nem nyelte a pince lépcsősora.

Hál'Istennek rémlátás volt mind a kettő, de megtörtént, s ha akkor kellett volna aláírnom a hazug jegyzőkönyvet, értük gondolkodás nélkül aláírtam volna.

Pár nap múlva visszavittek a Markóba, s folyt tovább a tárgyalás. Most se sikeresebb módon, de ez semmit se jelentett, hisz az ítéleteket a bíróságon kívüli hatalom urai már jóelőre szuggerálták Jankó Péter tanácselnöknek. S ő vállalta ezt a szerepet. Kardos János, régi híres, kitűnő ügyvéd volt a védőm. Az a Kardos János, akinek egyházkerületi főgondnokságát később tüzzel-vassal megakadályozta a kommunista hatalom. Most még szabadon ténykedhetett. Múltam és tudományos beállítottságom alapján cáfolta az összeesküvésben való részvételem lehetőségét is. Egyszer mellém állt — én széken ültem —, államnál fogva megemelte a fejemet, s odaszólt Jankónak: „Ide nézzen elnök úr, hát így néz ki egy összeesküvő?” Jankó tudta, hogy nem úgy néz ki, de azt is tudta, hogy a Kisgazdapárt számára írt társadalombölcseleti fejtegetésem rendkívül veszedelmes a kialakuló kommunista hatalomra nézve. Bár azokban a koalíciós időkben ilyen írások még nem ütköztek semmilyen állami törvénybe, annál inkább álltak a kommunista hatalom útjában.

— *Hogy fogadta a nép ezt a koncepciót per? Átlátott rajta, vagy készpénznek vette az összeesküvést?*

— Mind a kettő mutatkozott. A gondolkozó emberek tudták, hogy miről van szó, s félelemmel várták az eredményt, hisz a náci háborús bűnösök perei után ez volt az új berendezkedésre készülő országban az első monstrum per, s már a hirdetett demokrácia egyik irányzata, összetevője ellen irányult. Látták, hogy ezen az úton nincs megállás, az orosz uralom itt is megvalósítja a szovjet rendszert. Másfelől: jelszavaikkal és megfélemlítéssel a kommunisták akkor már tízezreket tudtak mozgósítani. Önkéntesek és a gyárakból kivezényelt munkások hatalmas, feliratos táblákat cipeltek: „Halál az összeesküvőknek!”. S harsogott is ez a jelszó Budapest utcáin és a különböző nagygyűléseken.

Utolsó szabad napjaim egyikén elmentem a köztársaság akkori elnökéhez, Tildy Zoltánhoz. Rezidenciájában fogadott. Titkára, Péter János vezetett be hozzá. Nem a dolgozószobájában beszélgettünk, hanem egy nagyobb tárgyalóteremben. Ott is az egyik hatalmas ablakmélyedésben ültünk le. Úgy látszik, ez volt a legtávolabbi hely a biztosan ott is elhelyezett lehallgató készülékektől. Délután közepetáján kezdtük a beszélgetést. Tőviről-hegyire elmondtam mindent, ami kapcsolatos lehetett az úgynevezett összeesküvéssel. Rendkívül érdekelte; kitért a legtöbb vádolt személyére. Tisztán láttuk mind a ketten, hogy nincs összeesküvés, illetve az egész ügy csak az oroszok és a kommunisták akciója a Kisgazdapárt és az ország ellen. Fáradt és lehangolt volt Tildy Zoltán. Értettem: őt most még nem vádolták, előbb Nagy Ferencet és Kovács Bélát kellett eltávolítani az útból. Az ő feladata egyelőre az egyensúlyozás szerepe volt, a koalíció fenntartása a remélt közeli békekötésig, amikor majd kivonul az orosz hadsereg. Ő ugyan pontosan tudta, ahogy mondta is nekem, hogy még azután is a szovjet érdekszférába tartozunk vagy ötven esztendeig, de már félig szabadon. Ő ezt a fél szabadságot akarta mindenáron kiharcolni és megőrizni.

Észre se vettük, hogy ránk sötétedett; már csak az utcai lámpák világították meg az ablakmélyedést. Egyszerre különös, nagy tömeg ordításához hasonló távoli zaj ütötte meg a fülünket. Pár perc múlva ott volt a hatalmas tüntető menet. Teljesen betöltötték az előttünk levő teret és a szomszédos utcákat. „Halál az összeesküvőknek!” — hallottuk és olvastuk egyszerre. Már egész őrjöngéssé vált a tüntetés. „Halljuk az elnököt” — jött a második jelszó. „Laci, nekem ki kell mennem, s szólnom kell valamit.” Kinyitotta a hatalmas ajtó-ablakot — az első emeleten voltunk —, s kilépett a fénybe. Pár perces rögtönzött beszédet mondott.

Elítélte a nép ellenségeit, az összeesküvést, s biztosította a tömeget, hogy a törvény teljes szigorával sújtanak le a vétkekre. „Megvédjük a demokráciánkat.” S én ott ültem néhány léppel mögötte. A tömeg oszlani kezdett. Tildy átkísért a másik terembe; ott az ajtóban Péter János várt rám. Egyszerre cinikus és szánakozó mosollyal kísért tovább, ki az elnöki palotából. Ez az esti tüntetés is hozzátartozott a nép hangulatához.

— *Ez valóban jellemző tünete volt a nép és a politika akkori helyzetének. De fejezzük be a bírósági tárgyalást. Milyen ítéleteket hoztak?*

— Három, kötélt általi halálos ítéletet. A Népbíróságok Országos Tanácsa kettőnek kegyelmet adott, de Donáth Györgyöt kivégezték. Volt egy pár életfogytiglani kényszermunka, tíz-tizennégy évi fegyház is osztogattak, s ettől lefelé. Egy képviselőt felmentettek. Engem a fellebbviteli tárgyalásig szabadlábra helyeztek, ott viszont nyolc és fél évet kaptam, de akkor már Ausztria angol zónájában voltunk. Az ítéletet hivatalosan már nem közölhették velem; nem voltam található Magyarországon soha nem is közölték. Az Ausztriába is átkerült magyar újságokból tudtam meg a nyolc és fél évet. Újsághírből ismerem csak a rám mért ítéletet. Máig sem tudom, hogy tényleg annyi volt-e.

— *Beszélgetésünk vége felé közeledve felteszem a kérdést: évtizedek távlatában hogy ítéli meg az egész ügyet: érdemes volt-e akkori magatartásával és ténykedésével belekeveredni és végigcsinálni ezt a szörnyűséget?*

— Nem sokat gondolkoztam később rajta, mert minden porcikámmal tudtam, hogy ez volt az Isten akarata, ez volt a sorsom. Ha csak emberi oldalról nézzük, akkor sem térhettem ki, adottságaim is determináltak rá; nem az úgynevezett összeesküvésre, hanem az akkori társadalmi és politikai helyzetben vitt ténykedésemet gondolom kikerülhetetlennek. Ráadásul, tudatosan is vállaltam. Mindenkinél világosabban tudtuk, hogy a kommunizmus zsákutcájából nem térhetünk ki, ennek ellenére mégis megpróbáltuk a demokratikus szabad magyar élet kialakítását s a kötetlen lelkiismeret megőrzését a Krisztussal való találkozásra. Nagy álmom volt: szabad egyház szabad államban. Erre még az életemet is feltettem, függetlenül az úgynevezett összeesküvéstől.

Családi és társadalmi múltam is ebbe az irányba hajtott, az évszázados magyar és protestáns törekvés: megszabadulni az idegen uralom által a nép nyakára ültetett kizsákmányoló feudális elnyomástól, s a kommunizmussal szemben is kialakítani a nyugati, protestáns alapozottságú demokráciát, adottságaink miatt főleg paraszt-polgári szabad társadalmat. Ennek a törekvésnek a háború és az összeomlás után ismét eljött az ideje. Nem olyan feltételekkel, mint kívánatos lett volna, de a kihívás elől nem lehetett kitérni: külső és belső adottságok kényszerítettek a vállalkozásra. Meg kellett próbálni a kibontakozást. Egyfelől: külső adottságok is hajtottak, elsősorban Közép-Európa teljes összeomlása. Valamilyen módon minden itt élő népnek új országot és társadalmat kellett építeni; ha mi meg nem próbáljuk, elnyel a körülöttünk élő külső világ. Másfelől: évszázadok óta a sejtjeinkbe rekesztett demokratikus átváltozás hajtóereje robbanásszerűen tört az eddig mindig elsikkasztott vagy katonailag levert céljaira, meg akarta valósítani a szabadságot és népi függetlenséget. Nem volt véletlen, hogy a marxistákon kívül az új helyzetben a társadalmi és politikai átváltozás vezérkara és szinte minden mozgató ereje protestáns, főleg kálvinista emberekből állt. (Mint lényegileg addig is minden szabadságharcunkban.) A múltat nem lehetett pillanatok alatt meg nem történné tenni. Politikailag elkerülhetetlen volt a protestantizmus vezető szerepe.

S itt rejlett a tragédia: A legrosszabb szituációban kellett vállalni a kisebbségben levő református magyarságnak évszázados törekvései valóra váltását. A jelen levő orosz hadsereggel és a kommunistákkal szemben a magyar nép elégtelen volt céljai elérésére. Tudta ezt Tildy Zoltán is, Nagy Ferenc is, még Veres Péter is. De nem térhettek ki a történelem kihívása elől. A magam lehetőségei közt én sem. S akkor ez a magatartásom értelmet adott az életemnek.

— *Részleteiben hogy nézett ki ez a szerepvállalás?*

— Részletekre váltva: Érdemes volt vállalni a szörnyűséget, mert így kidolgoztam a Kiszákmányolt Társadalombölcseletét; s külföldre kerülve két és fél évtizeden át prédikálhattam Isten Igéjét a Szabad Európa Rádión keresztül a semmi partjára vetődött magyar népnek.

Ez a sokat emlegetett társadalomfilozófia a maga idejében rendkívül fontos volt. Az orosz hadsereg és a kommunizmus nemcsak a nép anyagi és társadalmi létét sodorta el, hanem a gondolkozás, a szellem kapaszkodóit is. Fennen hirdették, hogy az eddigi szellemi megnyilvánulások hamisak voltak, a kapitalizmus hazugságai, a marxizmussal érkezett el az egyetlen tudomány, az igazi szellem. Ezért fogalmaztam majdnem egzakt filozófiai nyelven, a tudomány módján a társadalombölcseletet, amit aprópénzre váltva használhatott volna a Kiszákmányolt Társadalom vezetőképző tanfolyamain. — Másfelől, a szentségként kikiáltott kollektívizmussal szemben fel kellett mutatnom, hogy a végső entitás mégis az egyén, az Én. Belőle lehet és kell érvényes értékekkel családot, társadalmat, nemzetet építeni. A kollektívizmus kezdeti sodrásnak megfelel, de később a nihil viharában szétold mindent. Szükség van közösségekre, de csak az öntudatos

Énből kinőtt formában; erkölcsi és nemzeti értékek csak így szöhetik át a népet. Csak így maradhat meg az ország.

— *Mit tart élete főművének, legfontosabb ténykedésének az egyház és a magyar nép vonatkozásában? Az előbb tárgyalt társadalombölcseletet?*

— Nem. Az rendkívül fontos eligazítás volt, de nem vágott az emberi lét, az egzisztencia legmélyére. Az embert mindig az Istennel próbáltam szembeállítani, mert a részletkérdések után Krisztussal való találkozásunk és az üdvösség a végső értelem és cél. Nem önző módon, hanem a másik ember odavezetése révén. Végső fokon mindig igehirdető voltam. S különös helyzetbe tett azzá az Isten. Magyarországon csak nagyon szűk körben prédikálhattam volna, vagy a bírósági ítélet után sehogy, vagy — ha rákényszeríthettek volna — az ő szájjuk szerint. Egyiket se vállalhattam. Azért kellett azokon a szörnyűségeken átmennem, hogy külföldre kerüljek végül, s onnan tisztán, szabadon az egész magyar népnek hirdethessem az Igét.

Huszonöt éven át, 1951-től 1976-ig szakadatlanul prédikáltam, több mint ötszáz igehirdetést és előadást mondtam el hazafelé. S mindig tudtam, hogy hiánytalanul és erővel ezt csak én tudom igazán csinálni. Hosszú éveken át odahaza erre készített fel az Isten. Tisztába kellett jönnöm a náciizmus és kommunizmus Isten helyére lépni akaró törekvésével és ideológiájával. S nemcsak elméleti alapon, hanem a börtönön, a lellem mélyén, egész egzisztenciámon át megtapasztalva. Csak így hirdethettem a kommunista elnyomás alatt tisztán az örök Igét: él az Isten s Krisztusán át megvált bennünket, s a történelem az Isten munkaterülete, különös lépésein át halad Krisztus népe a szabadság és a végső ország felé. De csak Krisztus népe, minden más formáció elég a történelem lángjában. Csak így tudtam erővel szólani az Isten örök terveit, s csak egyéni szenvedéseimen átjutva tudtam igazán vigasztalni az egzisztenciája mélyéig megsebzett embert és az egész népet. A tizenhatodik század, e szörnyű század igehirdetői voltak a lelki rokonaim, ők inspiráltak leginkább. Még arra is, hogy saját korunk nyelvén szóljam a bizonyágtevést.

Nemrégén könyv formájában is megjelent akkori igehirdetésem egy része. Amit annak idején annyian vártak, erősödtek, s meggyógyultak rajta, az ma dokumentummá vált, de előbb elvégezte feladatát, amit helyette nem tehetett volna meg senki és semmi. Nemcsak érdemes volt végigcsinálni a náci és kommunista szörnyűségeket, hanem az volt életem egyetlen útja, Isten rendelése magam és a magyar nép számára.

Imádságaimban sok mindenért szoktam hálát adni. Legtöbbször azért a végtelen kegyelemért, amit a Zsidókhoz írt levél szerzője így fejez ki: „Akit szeret az Úr azt megfenyíti, és megostoroz mindenkit, akit fiává fogad.” Nagyon jól tudom, hogy a náci és kommunista szörnyűségek a Sátán cselekedetei voltak, de — paradox módon — Isten a Sátánt is felhasználja néha a történelem alakítására és az egyének életében is, míg végül tisztán kibontakozik az Ő akarata. Nincs bennem keserűség vagy gyűlölet senki iránt, csak hála azért, hogy fiává fogadott az Isten.